

Key Factors Influencing the Evolution of Waqf During the Qajar and Pahlavi Eras (Case Study: Astan Quds Razavi)

Mostafa Farzaneh¹

Abstract

Purpose: This study, with an emphasis on the endowment deeds of Astan Quds Razavi, aims to investigate the transformations of waqf during the Qajar and Pahlavi periods in connection with the shifts in political and social approaches of these two eras.

Method and Research Design: The article employs a descriptive-analytical historical approach. The study uses theoretical concepts without imposing theories on the evidence. Inductive-deductive reasoning, along with statistical analysis via Excel, SQL, and SPSS software, and the assessment of significant differences in data, form the analytical framework of this research.

Findings & Conclusion: A significant decrease in the number of benefactors during the Pahlavi period compared to the Qajar era, particularly among the upper-lower base, and a decline in the dispersion of endowments are observed. Additionally, changes in the prioritization of expenditures and endowed properties are evident. In the Qajar period, waqf appeared to provide political and social legitimacy for the upper classes, while during the Pahlavi era, the endowment institution of Astan Quds Razavi served as a suitable tool for advancing modernization goals and enhancing governmental credibility. Overall, for middle-class religious benefactors, perceived social needs were more prominent than for other classes, and this trend became more pronounced during the Pahlavi era. Despite strengthened factors influencing waqf during the Pahlavi period (such as relative stability, initiatives by trustees, and the simultaneous holding of custodianship and governorship roles), a notable decline in benefactors is evident compared to the Qajar era. Furthermore, there was no significant increase in the transfer of custodianship to Astan Quds. Thus, trust-building within religious networks, collaboration with the clergy, and governmental encouragement remain critical factors for waqf—a foundation in which the Pahlavi regime was not successful, ultimately failing to bring about positive changes in waqf development.

Keywords: Waqf transformations; Astan Quds Razavi; Qajar; Pahlavi.

Citation: Farzaneh, M. (2024). Key Factors Influencing the Evolution of Waqf During the Qajar and Pahlavi Eras (Case Study: Astan Quds Razavi). *Ganjine-ye Asnad*, 34(2), 94-127.
doi: 10.30484/ganj.2024.3156

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Research paper

1. PhD in Political Sociology
tahafarzaneh@gmail.com

Copyright © 2024, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«134»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.30484/GANJ.2024.3156

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol: 34, No: 2, Summer 2024 | pp: 94 -127 (34) | Received: 8, Apr. 2024 | Accepted: 5, Jun. 2024

Historical research

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

مؤلفه‌های مؤثر بر تحولات وقف در دوره قاجار و پهلوی (مورد مطالعه: آستان قدس رضوی)

مصطفی فرزانه^۱

چکیده:

هدف: مقاله حاضر با تأکید بر وقف نامه‌های آستان قدس رضوی، برآن است تا تحولات وقف در دوره قاجار و پهلوی را در ارتباط با تغییر رویکردهای سیاسی-اجتماعی در این دو دوره، بررسی کند.

روش/رویکرد: این مقاله از رویکرد تاریخی-توصیفی-تحلیلی استفاده کرده است. بدین منظور از مفاهیم نظری، بدون تحمیل نظریه به شواهد بهره‌گیری شده است. در نظر داشتن منطق قیاس استقرایی، نرم افزارهای Excel, S, Q, L, SPSS و بررسی تفاوت معنی داری داده‌ها، تحلیل آماری این پژوهش را پوشش می‌دهد.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: کاهش تعداد واقفان عصر پهلوی نسبت به قاجار، بالأخص در پایگاه بالای پایین و کاهش پراکندگی موقوفات، معنی دار است؛ ضمن آنکه در اولویت بندی مصارف و رقبات نیز شاهد تغییراتی هستیم. به نظر می‌رسد وقف در قاجار برای اقشار بالا منافع سیاسی-مشروعیت یابی و اجتماعی-منزلی داشته و در پهلوی، نهاد وقفی آستان قدس، ابزاری مناسب برای پیشبرد اهداف مدرنیزاسیون و کسب اعتبار برای حکومت بوده است. در مجموع برای واقفان قشر متوسط مذهبی، نیازهای اجتماعی احساس شده پررنگ تر از دیگر اقشار بود؛ که این موضوع در دوره پهلوی قوت بیشتری پیدا کرد. در پهلوی نسبت به قاجار، با وجود تقویت مؤلفه‌های مؤثر بر وقف (ثبات نسبی، اقدامات متولیان، تصدی هم‌زمان تولیت آستان و منصب استانداری) با کاهش معنی دار واقفان مواجه هستیم؛ ضمن آنکه واگذاری تولیت به آستان نیز افزایش معنی داری نداشته است. بدین سان برای وقف اهمیت اعتماد سازی در درون شبکه‌های دینی، همراهی روحانیت و تشویق حکومت، مؤلفه‌هایی اساسی است؛ زمینه‌هایی که پهلوی در آن‌ها موفق نبود و در نتیجه نتوانست تحولات مثبتی در وقف ایجاد کند.

کلیدواژه: تحولات وقف؛ آستان قدس رضوی؛ قاجار؛ پهلوی.

استناد: فرزانه، مصطفی. (۱۴۰۳). مؤلفه‌های مؤثر بر تحولات وقف در دوره قاجار و پهلوی (مورد مطالعه: آستان قدس رضوی). گنجینه اسناد، ۳۴(۲)، ۹۴-۱۲۷ | ۱۰۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۴,۳۱۵۶ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۴,۳۱۵۶

۱. دکتری جامعه‌شناسی سیاسی
tahafarzaneh@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۴

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۲۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۲۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۴,۳۱۵۶

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC, ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۴، دفتر ۲، تابستان ۱۴۰۳ | صص: ۹۴-۱۲۷ (۳۴)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۲۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱۶

تحقیقات تاریخی

۱. طرح مسئله

وقف در لغت دو معنای اساسی دارد: سکون و بی حرکت شدن؛ حبس کردن. با وقف، موقوفه از مالکیت واقف خارج می شود و در حکم ملک خدا قرار می گیرد (عتیقی و دیگران، ۱۳۸۷، صص ۳۶۷-۳۶۹). در تعابیر فقهی و حقوقی نیز وقف چنین معنی شده است: «تَحْيِيسُ الْأَصْلِ وَ تَسْبِيلُ الْمَنْفَعَةِ يَا إِطْلَاقُ الْمَنْفَعَةِ»؛ یعنی جلوگیری از نقل و انتقال موقوفه و رهاکردن منفعت آن [در راه خیر] (حائری یزدی، ۱۳۸۰، صص ۲۳-۲۸؛ سلیمی فر، ۱۳۷۰، ص ۱۱؛ نیازی و همکاران، ۱۳۹۴، صص ۱۵-۱۶). «وقف عمل حقوقی خاصی است که در شمار عقود معین قرار دارد و به موجب آن مالک با هدف رسیدن به هدف معنوی و اخلاقی، بخش معینی از دارایی خود را حبس می کند تا از انتقال مصون بماند و منافع آن را برای به مصرف رسیدن در راه هدف خویش اختصاص می دهد» (کاتوزیان، ۱۳۶۳، ص ۲۴۷).

بیشترین فراوانی تحقیقات غیرفقهی در زمینه وقف، طی سال های ۱۳۷۶ تا اوایل ۱۴۰۰ مربوط به رویکرد تاریخ نگاری است. آنچه در این میان از آن غفلت شده است مطالعه روش مند ساختارها، فرایندها و برایندها و ضعف بهره گیری از دیدگاه های نظری است. تحلیل هایی که به کارکردهای اجتماعی-فرهنگی وقف می پردازند، سهمی به سزا به خود اختصاص داده اند؛ ولی به نظر دورکیم: «نشان دادن فایده واقعی اجتماعی، نه بیان منشأ آن است و نه بیان چگونگی آن» (دورکیم، ۱۳۹۸، ص ۱۱۸). برک یادآور می شود: معتبردانستن تبیین های کارکردی ساده است؛ ولی اثبات (یا ابطال) آن ها دشوار است (برک، ۱۳۹۴، ص ۲۳۳). بوردیو نیز بر آن است که پرداختن صرف به کارکردها باعث می شود تا «منطق درونی و ساختارهای امور فرهنگی» و نیز «گروه های مولد این آثار» را فراموش کنیم (بوردیو، ۱۳۸۹، ص ۸۹).

مقاله حاضر ضمن فاصله گرفتن از رویکرد فقهی و روایت های توصیفی-کارکردگرایانه وقف بر آن است تا به تحولات وقف در زمینه های زیر، توجه کند: سیر وقف و پراکندگی جغرافیایی موقوفات؛ پایگاه اجتماعی واقفان؛ عام بودن/خاص بودن وقف؛ تفویض تولیت یا ناظر به آستان/دیگری؛ نوع رقبات و مصارف وقف.

مقاله از این رهگذر بر آن است تا تغییرات فوق را در ارتباط با مفاهیم نظری-تجربی از قبیل: دیدگاه های شناختی، پیوندهای زوجی، نیازهای احساس شده، منافع مادی-منزلی و نخبه گرایی، تغییر در رویکردهای مذهبی و سیاست های حکومتی مانند مشروعیت یابی و مؤلفه های مهمی مانند ثبات/بی ثباتی، اقدامات متولیان و تصدی هم زمان منصب حکومت خراسان توسط متولی بررسی کند.

بدین ترتیب دو پرسش اصلی عبارت است از:

روند تحولات وقف در آستان قدس در دو دوره قاجار و پهلوی چگونه بوده است؟
مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر تحولات کدامند؟ این تحولات بیانگر چیست؟

۲. پیشینه تجربی پژوهش

در زمینه وقف پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. بیشترین فراوانی تحقیقات غیرفقهی در زمینه وقف، طی سال‌های ۱۳۷۶ الی ۱۴۰۰ هرکدام با ۱۶٪ متعلق است به پژوهش‌های الف: (تاریخ وقف، تحلیل وقف‌نامه‌ها، و مصارف وقف)؛ ب: کارکردهای اجتماعی - فرهنگی وقف^۲. باین حال نیاز به مقاله‌ای که سیر تحولات معاصر وقف را با در نظر داشتن مؤلفه‌های زمینه‌ای و متولیان در بزرگ‌ترین نهاد موقوفاتی ایران (آستان قدس رضوی) تحلیل کند، مشهود است. در این میان، تحقیقاتی که بیشترین قرابت را با مقاله حاضر دارند عبارت‌اند از:

ناصری (۱۳۸۹)، که به «کارکردهای سیاسی-اجتماعی تولیت آستان قدس رضوی در دوره قاجار» پرداخته و معتقد است که جایگاه نایب‌التولیه آستان قدس در این عصر تغییر می‌کند؛ ضمن آنکه موقعیت سیاسی و مشاغل حکومتی پیشین او بر عملکردش تأثیرگذار بوده است. باین حال در این اثر تأثیرگذاری امر فوق بر وقف بررسی نشده است. شاه‌حسینی (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای اسنادی با عنوان «سنجش تطبیقی وقف طی دوره‌های قاجاریه و پهلوی»، نتیجه می‌گیرد که در این دو دوره موقوفات از نوع درآمدزا و به‌ویژه مغازه بوده است و هدف عمده وقف توسعه و نشر دین اسلام با گرایش غالب به مذهب شیعه بوده است؛ در حالی که به نظر می‌رسد داده‌ها و شواهد در زمینه آستان قدس بیانگر تغییراتی در نکات مذکور و نقض ادعای اوست. ایران‌خواه (۱۳۹۱)، در کتاب خود، وقف‌نامه‌های بانوان شیعی مشهد در دوره قاجاریه را تحلیل کرده و به این نتیجه رسیده است که بیشتر این واقفان از طبقه متوسط هستند و رقباتی شامل اراضی، منازل، مغازه‌ها و مساجد را با هدف مراسم عزاداری امام حسین (ع) وقف کرده‌اند. البته نسبت این رقبات به یکدیگر و انواع مصارف به بررسی بیشتری نیاز دارد. پژوهش نیک‌مهر (۱۳۹۱) که با روش تاریخی توصیفی-تحلیلی و تحلیل آماری انجام شده است جداول مفیدی را در زمینه نیات واقفان، دسته‌بندی موقوفات مشهد و مصارف آن‌ها و نیز اقدامات نایب‌التولیه‌ها ارائه کرده است؛ ضمن آنکه محقق سعی کرده است تا این اطلاعات و داده‌های خام را در بستر تاریخی و رخدادهای مربوطه قرار دهد تا به توضیح آن بپردازد. او بر آن است که در سال‌های آخر حکومت رضاشاه وقف کاهش چشمگیری داشته است و حکومت برای نظارت بیشتر، تولیت وقف را برعهده گرفته و وقف

۱. مانند: شبانی (۱۳۷۷)؛ خوانساری (۱۳۹۷)؛ شاه‌حسینی (۱۳۹۰)؛ محمدعلی (۱۳۹۶)؛ گل‌پور (۱۳۹۱)؛ اکبریان (۱۳۹۷)؛ نیک‌مهر (۱۳۹۱)؛ حسن‌آبادی (۱۳۹۱)؛ منتظری (۱۳۹۶)؛ مولایی (۱۳۹۶).
۲. مانند: قاسمی‌زاده (۱۳۹۶)؛ احمدی (۱۳۸۰)؛ کریمی (۱۳۹۰)؛ بیانی (۱۳۹۷)؛ قارامحمد (۱۳۹۳)؛ دهقان (۱۳۸۶)؛ نیازی و جعفرپور (۱۳۹۵)؛ اکبری (۱۳۹۹).

تاحدی از مسیر خود خارج شده و تابع سیاست‌های حکومت مرکزی شده‌است. بیشترین رقبات وقفی، باغ، زمین، قنات، جویبار و نیز رقبات تجاری، بهداشتی-درمانی و آموزشی است. با این حال نیک‌مهر وقف را اساساً در پارادایم دینی آن تعریف کرده‌است. هم‌چنین از عمده‌نتایج پژوهش نیک‌مهر که نمی‌توان آن را در همه جوانب صائب دانست این است که موقوفات، تابع سیاست‌های حکومت مرکزی بوده‌است. منتظری (۱۳۹۴)، در پژوهشی که محتوای وقف‌نامه‌های دوره قاجار موجود در مرکز اسناد آستان قدس را بررسی کرده‌است نتیجه می‌گیرد که بیشتر واقفان در سطح متوسط جامعه قرار دارند و بیشترین وقف‌نامه در بین سران خاندان عرب خزیمه است. بیشترین مصرف موقوفات نیز برای مراسم مذهبی به‌ویژه عزاداری امام حسین (ع)، سپس فقرا و بعد از آن قرائت قرآن و طلاب بوده‌است. این پژوهش عوامل و مؤلفه‌های مؤثر را تحلیل نکرده‌است. هم‌چنین اسناد مورد بررسی جامع‌تر (اعم) از آستان قدس است و چنانچه داده‌های موقوفات را به آستان قدس منحصر کنیم، به نظر می‌رسد شاهد تفاوت در اولویت و تنوع مصارف باشیم. کتاب تاریخی-اسنادی آقای رضا نقدی (۱۳۹۹)، به‌طور مفصل به تشکیلات و نیز موقوفات آستان قدس در هر دوره از پادشاهان عصر قاجار پرداخته‌است. پژوهش تطبیقی-تاریخی اکبری (۱۳۹۹)، با موضوع «تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر نهاد وقف بر توسعه در شهر مشهد» ضمن بهره‌گیری از دیدگاه نهادگرایی در جامعه‌شناسی اقتصادی و روش تحلیل روایی، روش توافق و اختلاف میل و نیز مقایسه‌تربیی، نتیجه گرفته‌است که با وجود روابط متقابل بین عوامل سطوح مختلف، الگوی پیشنهادی محیط‌نهادی وقف تأثیر بیشتری بر عملکرد متولیان موقوفات و سازمان‌های متولی وقف در سطح میانی و انگیزه‌ها و نیات واقفان در سطح خرد دارد؛ ولی پاره‌ای از نتایج با شواهد تاریخی بیانگر گسست‌ها یا تنوع‌های ذیل این دوره‌ها هم‌ساز نیست. ضمن آنکه محقق در کار خویش بدون ارائه توضیحی، به برخی از آن‌ها اشاره کرده‌است. این روند یک‌دست‌سازی، در توضیح دوره‌های تاریخی نیز دیده می‌شود. فرزانه، شالچی، و فولادیان (۱۴۰۲ الف)، تحولات وقف‌های غیرمنقول آستان قدس در دوره قاجاریه را تحلیل کرده‌اند. مقاله مذکور ضمن بهره‌گیری از روش تاریخی توصیفی-تحلیلی، داده‌های موقوفات این دوره را در بستر اجتماعی-سیاسی بررسی کرده‌است. بدین ترتیب ضمن ترسیم سیمایی از وقف و موارد مرتبط با آن، نتیجه می‌گیرد که مؤلفه‌هایی از قبیل مثبت ارزیابی شدن و کسب منزلت اجتماعی، اقدامات شاه و متولیان -که موجب کسب اعتماد شود-، ثبات اجتماعی و نظم تشکیلاتی آستان، بر تحولات وقف تأثیر مثبت داشته‌است. با این حال بررسی سیر تاریخی و مقایسه آن با دوره‌ای متفاوت بیانگر نکات مغفول‌مانده و روشن شدن تغییرات و مکانیسم آن‌هاست.

تفاوت دیگر مقاله حاضر آن است که با اتکاء بر داده‌های وقف‌نامه‌ها می‌کوشد تا علاوه بر توصیف روند تغییر تاریخی، توضیح و تفسیر چرایی تحولات را نیز مدنظر قرار دهد. به عبارتی به چگونگی پدیداری وقف و تغییر آن در بسترهای اجتماعی-سیاسی متفاوت بپردازد. بدین‌منظور در تلاش است تا دیدگاهی را که هم عاملیت را در نظر دارد و هم ساختارها را، در ترکیبی از مفاهیم نظری و شواهد تاریخی به کار گیرد.

۳. رویکردهای نظری

پژوهش‌های تاریخی به مفاهیم نظری نیازمندند. «ایده‌های نظری... کمک می‌کنند تا شواهد تجربی معقول شوند. شواهد تجربی نیز برای بسط، پالایش و آزمون ایده‌های نظری به کار گرفته می‌شوند. نتیجه نهایی این دیالوگ بازنمایی حیات اجتماعی است» (ریگین، ۱۹۹۴، ص ۳، به نقل از طالبان، ۱۳۹۱، ص ۱).

مقاله حاضر نیز می‌کوشد تا از مفاهیم دیدگاه‌های نظری زیر بهره‌گیری کند: رویکرد شناختی (وایپکینگ^۱، ۲۰۰۸)؛ رویکردهای نخبه‌گرایانه (آدلف^۲، ۲۰۱۴)؛ انتخاب عقلانی، منافع مادی، احساسی، منزلتی (برمن^۳، ۲۰۰۷)؛ رویکرد پیوندهای زوجی^۴ (برمن^۵، ۲۰۰۷)؛ دیدگاه شبکه‌های اجتماعی و اعتماد (کلمن، ۱۹۸۸؛ لین، ۲۰۰۱، به نقل از وایپکینگ، ۲۰۰۸). رویکرد شناختی عبارت است از: ۱- اطلاع از مؤسسات خیریه و اهداف آن‌ها؛ ۲- اطلاع از مشارکت دیگران؛ ۳- اطلاع از تأثیرات اجتماعی اهدا، ارزیابی نیازهای دیگران و بررسی میزان اثربخشی کمک‌ها و اصلاح امور؛ ۴- اهداف منزلتی، کسب و حفظ تمایز اجتماعی (وایپکینگ^۶، ۲۰۰۸، ص ۱۱۶).

دیدگاه نخبه‌گرایی بر آن است که مؤسسات سازمان‌های خیریه [و یا اهداکنندگان] به وضوح زیرمجموعه‌ای از گروه ثروتمندان هستند که ضمن تأکید بر خیر عمومی به دنبال اعمال نفوذ مؤثر بر جامعه و کنترل سرمایه‌اند. آن‌ها جایگاه مرکزی را در جامعه اشغال کرده‌اند و اقدامشان وسیله‌ای مؤثر برای کسب مقام، منزلت و مصون‌ماندن از انتقاد است (آدلف^۷، ۲۰۱۴). برخی نیز با فاصله گرفتن از دیدگاه فوق کنش دیگر خواهانه بدون غرض را مطرح کرده‌اند. بیج^۸ (۲۰۱۲)، با تأکید بر «تصور بخشش خیرخواهانه» بر آن است که تصور فرد از جامعه، نیازها، حقوق و تعهداتش، بر کنش وقفی مؤثر است. بر مبنای نظریه انتخاب عقلانی، مردم کمک و مساعدتی را پیشکش می‌کنند که درازای آن چیزی به دست آورند یا مزیتی شخصی کسب کنند (توماسی و دیگران^۹، ۲۰۲۲)؛ ولی بر مبنای رویکرد پیوندهای زوجی، سیاست‌ها و اقداماتی را که مؤسسات خیریه برمی‌گزینند و انجام می‌دهند، بر اهداکنندگان و تمایلاتشان نیز مؤثر است (برمن^{۱۰}، ۲۰۰۷). بر مبنای رویکرد

1. Wiepking
2. Adloff
3. Barman
4. Dyadic- ties
5. Barman
6. Wiepking
7. Adloff
8. Bajde
9. Tommasi et al
10. Barman

شبکه‌های اجتماعی، افراد در این شبکه‌ها هم اطلاعات کسب می‌کنند و هم اعتماد. این شبکه‌ها نقشی مؤثر در تشویق افراد به اهدا یا عدم اهدا دارند. بدین ترتیب شبکه‌های اجتماعی، به تقویت رویکردهای شناختی، نخبه‌گرایانه و انتخاب عقلانی یاری می‌رسانند.

۴. روش گردآوری و تحلیل داده‌ها

در این مقاله هم از رویکرد تاریخی-توصیفی-تحلیلی و هم از تکنیک‌های آمار توصیفی و استنباطی بهره گرفته شده است. بررسی چگونگی رخ دادن تحول، راهبردی مناسب برای فهم چرایی تحول اجتماعی است (برک، ۱۳۹۴، ص ۲۹۹)؛ بدین سان این مقاله نخست بر توصیف پیچیدگی‌ها تأکید می‌کند؛ ضمن آنکه این توصیف را با ارائه تحلیل غنا می‌بخشد. گرتز بر این باور است که این رویکرد با مجموعه‌ای از نشانه‌ها و دال‌های احتمالی) و تلاش برای قراردادن آن‌ها درون چارچوبی قابل فهم شروع می‌شود (اسکاچیل، ۱۳۸۸، ص ۳۱۵). مقاله حاضر بر دو دوره قاجار و پهلوی تأکید دارد. در قاجار وجه سنت، و در پهلوی رویکرد مدرن غلبه داشت و بالطبع تغییر در این وجوه، می‌توانست در تحولات وقف نیز حائز اهمیت باشد.

با هدف نشان دادن فرایند و تحولات وقف، با تکیه بر منابع دست دوم^۱، داده‌های وقف‌های غیرمنقول^۲ استخراج شد که عبارت بود از: پایگاه اجتماعی واقفان^۳؛ نوع رقبات وقفی و توزیع اُستانی آن‌ها؛ نحوه واگذاری تولیت و ناظر؛ نوع وقف به لحاظ عام بودن/خاص بودن و مصارف آن‌ها؛ فراوانی موقوفات بر حسب سال.

در این مقاله به دلیل گستردگی اسناد وقفی و رعایت محدودیت از ذکر نام اسناد و برخی محتویات آن‌ها پرهیز شد. جامعه آماری داده‌ها در جدول زیر قابل مشاهده است.

جمع	دوره پهلوی	دوره قاجار	
۲۹۸	۸۶	۲۱۲	سند‌های وقف
۴۳۶	۱۴۱	۲۹۵	رقبات
	۵۷	۱۷۰	واقفان مرد
	۹	۳۱	واقفان زن
	۶۶	۲۰۱	جمع واقفان
			مرد و زن هر دوره

۱. عبارت‌اند از: پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی تألیف مولوی؛ لیست موقوفات آستان قدس موجود در سازمان موقوفات و سازمان کتاب‌خانه‌های آستان قدس؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیک‌مهر با عنوان «وقف در مشهد عصر پهلوی»؛ کتابچه موقوفات ملک؛ تاریخ و تشکیلات آستان قدس در عصر قاجار؛ تألیف رضا نقدی؛ مقالات پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی؛ تاریخ آستان قدس تألیف علی مؤمن؛ شمس‌الشموس و انیس‌النفوس تألیف احتشام کلویان؛ اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۸۱۱-۱۳۶۰ق) تألیف کریمیان.

۲. وقف‌های منقول شامل اشیایی مانند فرش، کتاب، زیورآلات و دیگر موارد مشابه است که در جمع‌آوری اطلاعات کنار گذاشته شد.

۳. معیار پایگاه اجتماعی واقفان عبارت بود از: شغل و منزلت اجتماعی. دو پایگاه اصلی (بالا و متوسط) به منظور بررسی دقیق‌تر، هرکدام در طیف سه‌گانه قرار گرفتند و از هم تفکیک شدند. این پایگاه‌ها عبارت بودند از: بالای بالا؛ شاه؛ بالای متوسط؛ همسر شاه، شاه‌زاده، شاه‌زاده حاکم، صدراعظم؛ بالای پایین؛ وزرا، حکام و استانداران، متولی آستان؛ متوسط بالا؛ تاجران، ثروتمندان شهری، خان، صاحبان منصب، رؤسای اصناف، رؤسای ایل، پزشک متخصص؛ متوسط متوسط؛ دیوانی‌ها، نظامی‌ها، کارمندان مسئول، روحانیون، باغداران و کشاورزان زمین‌دار؛ متوسط پایین؛ مغازه‌داران خرده‌پا، متصدیان و کارکنان جزء، اهالی و سکنه منطقه.

جدول ۱

جامعه آماری

وقف‌نامه‌های دوره قاجار عمدتاً به سال قمری است؛ ولی جلوگیری از گسست در روند مطالعه تحولات، به شمسی برگردانده شد. با استفاده از نرم‌افزار اکسل و S.Q.L. درصدها و فراوانی‌های هریک از این داده‌ها محاسبه شد. هم‌چنین با استفاده از فرمول زیر و آزمون One-Sample Binomial Test Summary تفاوت معنی‌داری بین داده‌های دو دوره به‌دست آمد؛ در برخی موارد لازم نیز از رگرسیون در SPSS استفاده شد.

$$p = \frac{p_1 n_1 + p_2 n_2}{n_1 + n_2}$$
$$z = \frac{\hat{p}_1 - \hat{p}_2}{\sqrt{p(1-p)\left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2}\right)}}$$

در فرمول فوق اگر $Z \leq 1.96$ باشد دلیلی بر رد فرض صفر نداریم؛ بنابراین تفاوت درصد معنی‌دار نیست؛ ولی اگر $Z > 1.96$ باشد تفاوت معنی‌دار است. درزمینه روایی این‌گونه پژوهش‌ها، ویته مور، چیس و مندل دو گونه معیار را از هم متمایز ساخته‌اند.

معیار اولیه شامل چهار مؤلفه است:

آیا نتایج بیانگر تفسیر درستی از معانی مشارکت‌کنندگان است؟

آیا صداهاى مختلف شنیده شده‌است؟

آیا از همه جنبه‌های تحقیق ارزیابی نقادانه شده‌است؟

آیا محقق خودانتقادگر است؟

معیارهای ثانویه نیز عبارت‌اند از: صراحت؛ زنده‌بودن؛ خلاقیت؛ دقت؛ تجانس؛ حساسیت.

ضمناً این‌گونه تحقیقات باید بتوانند پرسش‌ها و احتمالات جدیدی را مطرح کنند، قابلیت

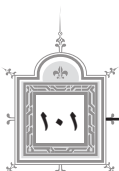
تغییر داشته باشند و پاسخ‌های غیرمتعصبانه فراهم کنند (کرسول، ۱۳۹۱، صص ۲۱۰-۲۱۱).

در این مقاله به نیت مذهبی واقفان پرداخته‌ایم؛ بلکه موقعیت ساختاری را در نظر

گرفته‌ایم. ضمناً با ارزیابی انتقادی سعی شد تا قابلیت اعتماد به داده‌ها و تحلیل‌ها و نیز رفع

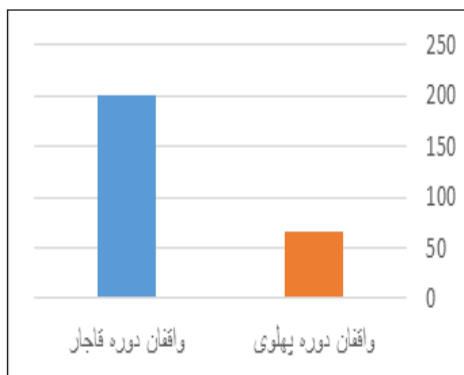
ابهام‌های جدی طی مقایسه با منابع معتبر و انطباق با نمایه اسناد مدیریت اسناد آستان قدس

سنجیده شود.

۵. تحولات وقف از ابتدای قاجار تا انتهای پهلوی

۵.۱. تحول در تعداد واقفان

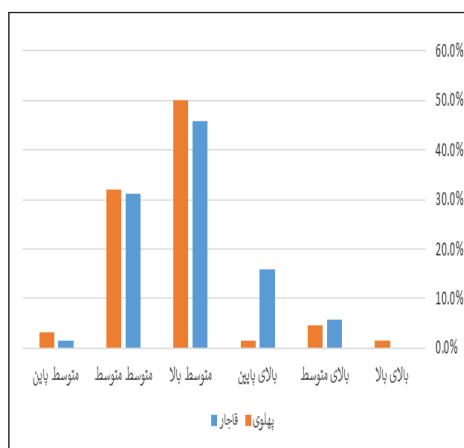

با در نظر داشتن تفاوت تعداد سال‌ها در قاجار و پهلوی، نتیجه آزمون One-Sample Binomial Test Summary کمتر از ۰/۰۵ است؛ (sig=0.00) است که بیانگر معنی‌دار بودن کاهش تعداد واقفان در دوره پهلوی است.

مُودار ۱

تعداد واقفان دوره قاجار و پهلوی

۵.۲. پایگاه اجتماعی واقفان

نتیجه آزمون معنی‌داری افزایش (حدود ۰/۷٪) پایگاه متوسط متوسط و کاهش واقفان پایگاه بالای پایین در دوره پهلوی نسبت به قاجار در جدول زیر ذکر شده است.

sig	مُره Z	پایگاه اجتماعی
۰/۸۱	=۰/۷۳	افزایش پایگاه متوسط متوسط
۰/۰۰	z=۲/۶۲	کاهش پایگاه بالای پایین

مُودار ۲

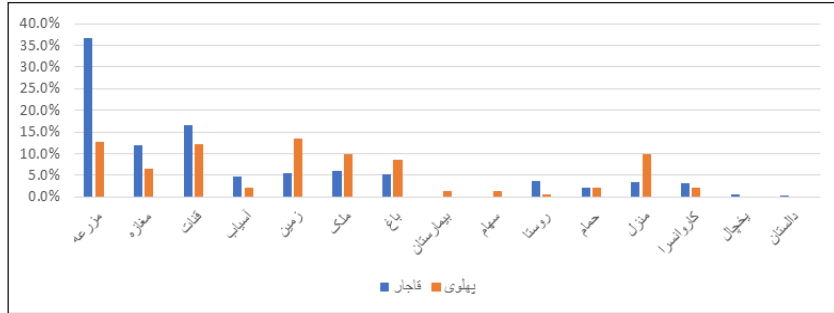
درصد فراوانی پایگاه اجتماعی واقفان دوره قاجار و پهلوی

جدول ۲

نتیجه آزمون معنی‌داری پایگاه‌های اجتماعی

نتیجه بیانگر آن است که به لحاظ آماری افزایش پایگاه متوسط متوسط در پهلوی نسبت به قاجار معنی دار نیست؛ ولی کاهش واقفان متعلق به پایگاه بالای پایین در دوره پهلوی نسبت به قاجار افتی محسوس دارد که به لحاظ آماری معنی دار است.

مُدوار ۳

درصد فراوانی رقبات وقف شده در دوره قاجار و پهلوی

۵.۳. نوع رقبات وقفی و پراکندگی جغرافیایی موقوفات

در قاجار بیشترین نوع رقبات وقفی به ترتیب مزرعه (۳۶٫۶۱٪)، قنات و آبراه (۱۶٫۶۱٪) و مغازه (۱۱٫۸۶٪) است؛ در حالی که در پهلوی این ترکیب به صورت زمین (۱۳٫۲۹٪)، مزرعه (۱۲٫۵۹٪)، قنات و آبراه (۱۱٫۸۹٪) تغییر می‌کند. هم‌چنین در قاجار برخلاف پهلوی با موقوفاتی مانند یخچال و دالستان نیز مواجه می‌شویم. در پهلوی موارد جدیدی مانند بیمارستان، سهام کارخانه و ابزارآلات صنعتی هم پدیدار می‌شود. بررسی آزمون معنی‌داری افزایش وقف زمین و کاهش وقف مزرعه در دوره پهلوی نسبت به قاجار در جدول زیر ذکر شده‌است.

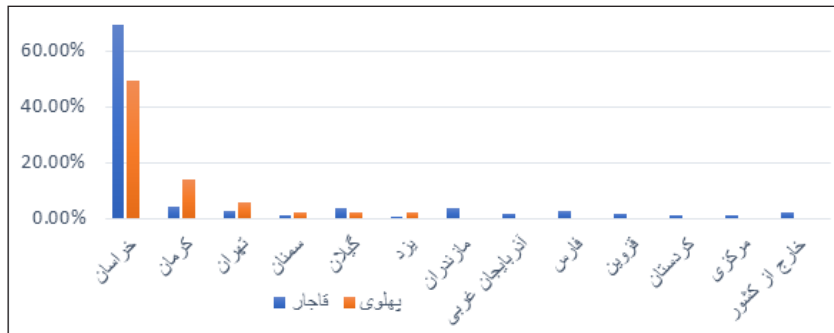
۱. رقبات عبارت بودند از: زمین؛ مزرعه؛ قنات و آبراه؛ مغازه؛ آسباب؛ ملک؛ باغ؛ بیمارستان؛ روستا؛ حمام؛ منزل؛ کاروانسرا؛ یخچال؛ دالستان؛ سهام کارخانه؛ ابزارآلات صنعتی

جدول ۳

نتیجه آزمون معنی‌داری رقبات وقفی

نوع رقبه	نمبره Z	sig
افزایش زمین	z=۱/۷۱	۰/۰۰
کاهش مزرعه	z=۳/۰۸	۰/۰۰

نتیجه آزمون، بیانگر معنی‌داری افزایش وقف زمین و کاهش وقف مزرعه در پهلوی در مقایسه با قاجار است.

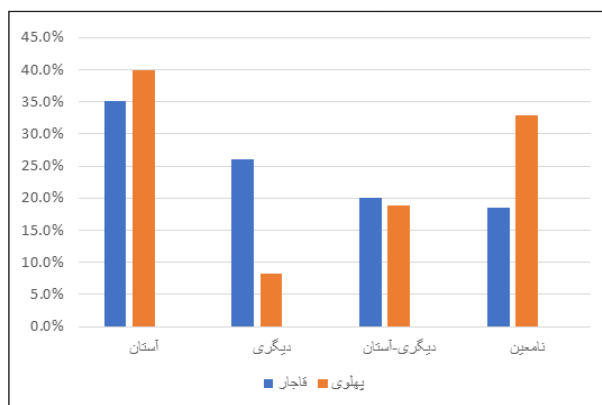
مُدوار ۴

درصد پراکندگی جغرافیایی موقوفات در قاجار و پهلوی

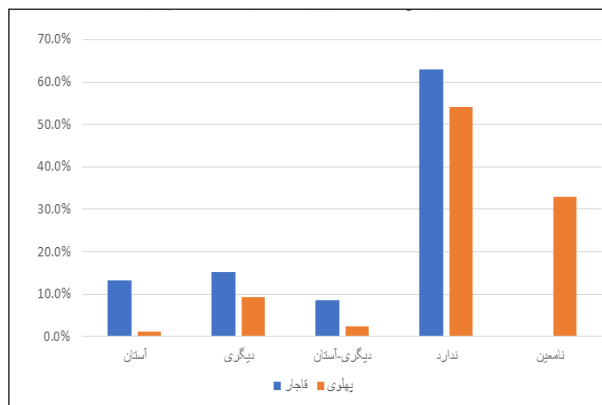

مقایسه توزیع و پراکندگی جغرافیایی موقوفات در این دو دوره نشان می‌دهد که خراسان با اختلاف زیادی بیشترین وقفیات را داراست. سپس کرمان با ۴,۲۹٪ در عصر قاجار و ۱۴,۱۲٪ در عصر پهلوی قرار دارد. در پهلوی میزان پراکندگی موقوفات به طرز محسوسی کاهش یافته است؛ به نحوی که ۱۲ استان دارای موقوفه در قاجار^۱، در دوره پهلوی به شش استان^۲ تقلیل یافته‌اند؛ ضمن آنکه در دوره قاجار شاهد موقوفات خارج از کشور نیز بوده‌ایم.

۵.۴. نحوه واگذاری تولیت و ناظر

در این دو دوره واگذاری تولیت موقوفه به استان نسبت به واگذاری تولیت به دیگری^۳ فراوانی بیشتری دارد. به لحاظ آماری ($z=3.52$) تفاوت میزان واگذاری تولیت به استان و دیگری معنی‌دار است. ضمن آنکه افزایش واگذاری تولیت به استان در پهلوی نسبت به قاجار ($z=0.60$) معنی‌دار نیست؛ ولی کاهش واگذاری تولیت به دیگری ($z=2.75$) معنی‌دار است.

شودار ۵

درصد فراوانی واگذاری تولیت در دوره قاجار و پهلوی

۱. خراسان؛ کرمان؛ تهران؛ سمنان؛ گیلان؛ یزد؛ مازندران؛ آذربایجان غربی؛ فارس؛ قزوین؛ کردستان؛ مرکزی.
۲. خراسان؛ کرمان؛ تهران؛ سمنان؛ گیلان؛ یزد.
۳. منظور از دیگری شخصی غیر از استان یا متولی آن است.

شودار ۶

درصد فراوانی واگذاری تولیت در دوره قاجار و پهلوی

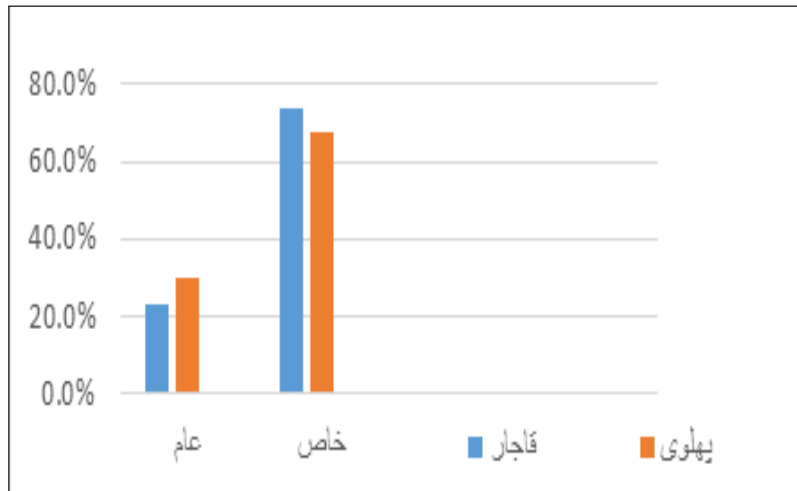

۱. لازم به توضیح است: «موقوفات آستان را به دو نوع خاصه [خاص] و مطلقه [عام] می‌توان تقسیم کرد. موقوفات خاصه عبارت است از رقباتی که واقف و وقف‌نامه آن مشخص است» (نیک‌مهر، روشنائی، فرش، تعمیرات، حقوق خدمه، دستگیری از مستمندان و مصارف دیگر اختصاص یافته‌است» (مولوی، ۱۳۵۳، صص ۴-۳). موقوفات مطلقه آن‌هایی هستند که مصارفشان به نظر تولیت آستان قدس بسته است تا هرگونه که صلاح آستان قدس باشد مصرف کند (احتشام کویانین، ۱۳۵۴، صص ۵۴۸).

۲. مصارف عبارت‌اند از: درمانی؛ مراسم ذهبی؛ کتاب‌خانه؛ مهمان‌سرا و اطعام؛ روشنائی؛ آموزش؛ عمران و تعمیرات؛ زوار؛ مقابر؛ سادات؛ موزه؛ خدام؛ قاری؛ خیرات؛ فقر؛ اولاد واقف؛ بنگاه حمایت از مادران؛ ایتم؛ بیوات [مصارفی مربوط به رواق‌ها و فضای داخلی حرم؛ نایب‌الزیاره و نایب‌الخدمه؛ اموات؛ قند و قهوه.

در زمینه انتخاب ناظر تعیین نکردن ناظر بیشترین فراوانی را داراست. هم‌چنین در عصر پهلوی با کاهش محسوس واگذاری نظارت به آستان (از ۱۳,۳۳٪ در قاجار به ۱,۱۸٪ در پهلوی) و سپس واگذاری نظارت به دیگری (از ۱۵,۲۴٪ در قاجار به ۹,۴۱٪ در پهلوی) مواجهیم.

۵.۵. نوع وقف به لحاظ عام/خاص و مصارف آن‌ها

نمودار ۷

درصد فراوانی وقف عام و وقف خاص در دوره قاجار و پهلوی

بررسی نوع مصرف وقف (عام/خاص) نشان می‌دهد که مصارف خاص بیشترین فراوانی را داراست. آزمون آماری بیانگر آن است که کاسته شدن از میزان وقف خاص ($z=0.59$) و افزایش وقف عام ($z=0.79$) در پهلوی نسبت به قاجار معنی‌دار نیست. هم‌چنین نتیجه آزمون T در زمینه تفاوت بین وقف عام و خاص در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

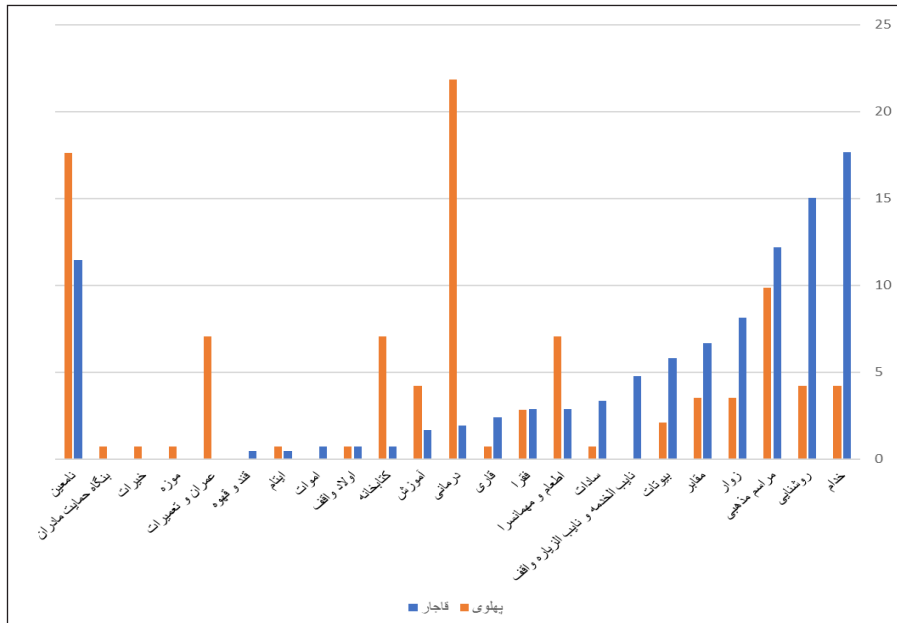
فاصله اطمینان	میانگین اختلافات		معیار تصمیم	درجه آزادی	مقدار آماره تی	مقدار آماره تی
	حد بالا	حد پایین				
	۱,۲۳	۱,۲۲	۰.۰۰۰	۳۰۹	۴۷,۰۷۰	عام/خاص

جدول ۴

تصمیم‌گیری درباره وقف عام/خاص

همان‌طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود معیار تصمیم‌گیری کمتر از ۰,۰۵ است؛ بنابراین تفاوت معنی‌داری در نوع وقف خاص و عام در کل دو دوره قاجار و پهلوی وجود دارد.

نمودار ۸

فراوانی مصارف موقوفات در دوره‌های قاجار و پهلوی

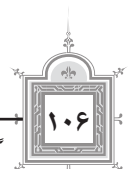
در دوره قاجار مصارف خدام و روشنایی بیشترین تعداد را داراست؛ حال آنکه در عصر پهلوی مصارف درمانی رتبه نخست را دارد و روشنایی در مرتبه ششم و خدام در مرتبه هشتم از نوزده نوع مصرف قرار می‌گیرند. مصارف موقوفات در زمینه مذهبی که در عصر قاجار در مرتبه سوم قرار داشته‌است در عصر پهلوی با یک مرتبه صعود جایگاه دوم را به خود اختصاص می‌دهد. در دوره پهلوی مصارف موقوفات برای نایب‌الخدمه و نایب‌الزیاره، اموات، و قند و قهوه برخلاف قاجار حذف شده‌است و مصارف جدیدی مانند عمران و تعمیرات، موزه، بنگاه حمایت از مادران شکل گرفته‌است. هم‌چنین در پهلوی به مصرف کتاب‌خانه افزوده می‌شود (از ۰٫۷۲٪ در قاجار به ۷٫۰۴٪ در پهلوی) و از مصرف سادات کاسته می‌شود (از ۳٫۳۵٪ در قاجار به ۰٫۷۰٪ در پهلوی).

دوره تاریخی	مصارف			
	مذهبی	خدام	روشنایی	درمانی
قاجار	۱۲٫۸٪	۱۷٫۶۶٪	۱۵٫۰۴٪	۱۹٫۹۱٪
پهلوی	۹٫۸۶٪	۴٫۲۳٪	۴٫۲۳٪	۲۱٫۸۲٪
نمره Z	۰٫۵۱=Z	۲٫۴۱=Z	۲٫۱۷=Z	۳٫۰۲=Z
sig	۰۶۰	۰۰۰	۰۰۰	۰۰۰

جدول ۵

درصد و نتیجه آزمون معنی‌داری مهم‌ترین مصارف موقوفات

نتیجه بیانگر آن است که به‌غیر از مصارف مذهبی، کاهش مصارف خدام و روشنایی و افزایش مصارف درمانی در پهلوی نسبت به قاجار معنی‌دار است.

۱. در این زمینه عریضه‌هایی از سوی افراد به مجلس شورای ملی و یا وزارت معارف ارسال می‌شد. برای مثال در سند شماره (۱۴۱۷/۲۴) ۲۵۰۰۰۰۸۱۷/۲۴ - ۱۰۳ و ۱ الف (۱) سازمان اسناد و کتابخانه ملی، از سوی مشهدی آقابزرگ چنین درج شده است: «عرض می‌شود این قدر که در روزنامه‌ها نوشتن [د] این قدر که تمام مردم داد زدند که [ای] بابا صدرالممالک آستانه... را خراب کرد، صد هزار تومان مال آستانه را از بین برد... مگر شما گوش شنوا و چشم بینا ندارید؟!... الان حق التولیت دو عشر برداشت کرد». سند دیگر (۱۴۱۷/۴۵، ۱۵، ۱۶) ۱۰۳۲۵۰۰۰۸۱۷/۴۵ - ۱ الف (۱) شکایت خدام از صدرالممالک و درخواست عزل وی است. در این عریضه آمده است: «از جانب نوکران... از وقتی جناب صدرالممالک متولی باشی شده املاک بزرگ آستانه... که هر ملکی به قدر بیست سی هزار تومان اجاره اش بود یا چند نفر از امناء تباری‌هایی کرده... پول ملکی که ده هزار تومان [اجاره] جاریش بوده مثلاً به پنج هزار تومان اجاره داده شریک ایشان شده ولیکن نصف وجه باید بپردازند، باز نصف آن را کسر عمل نام نهاده به (؟) [که] نوکر آستانه است تخفیف می‌دهد... اگر همین کاسه و همین آتش باشد، صدای آه و ناله... باعث زوال سلطنت خواهد شد». برخی شکایات نیز پاسخ گرفته‌اند؛ مانند جواب وزارت معارف و اوقاف به آقای ابراهیم تبریزی در تاریخ ۵ مرداد ۱۳۲۸ ق با این متن: «سابقاً شرحی که از بی‌نظمی امور آستانه به مجلس شورای ملی... نوشته بودند در اداره اوقاف ملاحظه شد، به همین زودی‌ها... امورات آستانه... از هر حیث منظم [خواهد شد]» (سند شماره ۱۴۱۷/۲۵۰۰۰۸۱۷/۲۵ - ۱ الف (۱)).

۶. تفسیر تحولات و عوامل مؤثر بر آن

از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر میزان وقف عبارت‌اند از: ثبات/بی‌ثباتی؛ اقدامات متولیان؛ تصدی هم‌زمان منصب حکومت خراسان توسط متولی آستان.

الف) ناامنی و بی‌ثباتی

ناامنی و بی‌ثباتی مؤلفه‌ای مؤثر در کاسته شدن از موقوفات محسوب می‌شود (فرزانه و دیگران، ۱۴۰۲ الف)؛ بدین صورت که نبود ثبات سیاسی-اجتماعی مانع از تدوین سیاستی دقیق و مشخص برای اداره آستان می‌شد و نظارت متولی بر موقوفه را کاهش می‌داد. در چنین شرایطی تعدی به موقوفات از سوی کارگزاران و صاحب‌منصبان آستان افزایش می‌یافت که این بر کاهش میزان وقف مؤثر بود. از جمله مهم‌ترین این تعدیات که در منابع به آن اشاره شده است عبارت است از: تصرف، بخشش، و یا اجاره املاک آستان به ثمن بخش توسط کارگزاران و متفندان آستان و یا رجال حکومت؛ مسامحه این اشخاص در پرداخت مال الاجاره؛ دریافت مواجب و مرسومات خارج از عرف از آستان؛ بهره‌برداری غیر شرعی از هدایای نقدی مردم و اجرانکردن نیات واقفان توسط برخی خدام (مستوفی همدانی، ۱۳۱۷؛ عین السلطنه، ج ۲، ۱۳۷۶؛ اعتمادالسلطنه، ج ۲، ۱۳۶۳؛ مستوفی، ۱۳۷۱؛ علی‌زاده و ناصری، ۱۳۹۲؛ سیاح، ۱۳۴۶؛ بیت، ۱۳۶۵؛ هم‌چنین گزارش‌هایی مانند عضدالملک، ۱۲۷۳ ق، به نقل از مستوفی همدانی، ۱۳۱۷؛ عبدالوهاب‌خان آصف‌الدوله، به نقل از فاضلی بیرجندی، ۱۳۹۸؛ پسیان، ۱۳۳۰ ش، به نقل از حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷).^۱
از سوی دیگر همان‌گونه که در جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود، Sig کمتر از ۰,۰۵ است؛ بنابراین ثبات/بی‌ثباتی در واگذاری تولیت به آستان مؤثر بوده است.

ChiSquare Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2sided)	.Exact Sig. (2sided)	.Exact Sig. (1sided)
Pearson ChiSquare	10.469	1	.001.		
Continuity Correction	9.448	1	.002.		
Likelihood Ratio	11.002	1	.001.		
Fisher's Exact Test				.001.	.001.
LinearbyLinear Association	10.412	1	.001.		
N of Valid Cases	183				

جدول ۶

نتیجه آزمون کای اسکور در رابطه
بین ثبات/بی‌ثباتی و واگذاری تولیت

ب) همبستگی بین اقدامات متولیان و میزان رقبات وقفی

آزمون همبستگی ارتباط عملکرد متولیان با جذب وقف بیانگر آن است که بین اقدامات تولید و تعداد رقبات وقف شده ارتباط مستقیم و همبستگی وجود دارد.

اقدامات	تعداد رقبات وقف شده		
۳۹۶	۱	ضریب همبستگی	تعداد رقبات وقف شده
۱۱۶		مقدار احتمال	
۴۹	۴۹	تعداد	
۱	۳۹۶	ضریب همبستگی	اقدامات
	۱۱۶	مقدار احتمال	
۴۹	۴۹	تعداد	

جدول ۷

ضریب همبستگی بین اقدامات متولیان و میزان رقبات وقفی

موقوفات	رفاهیات زائران	امور بهداشتی و درمانی	تشکیلات اداری آستان	امور اقتصادی	بیوتات	فعالیت‌های فرهنگی	فعالیت‌های شهری	نوع اقدام	دوره تاریخی
۰,۰۹	۰,۰۷	۰,۱۰	۰,۰۷	۰,۰۸	۰,۲۲	۰,۱۰	۰,۰۵	سراغه اقدامات قاجار	
۰,۱۳	۰,۰۷	۰,۱۵	۰,۲۰	۰,۱۳	۰,۲۲	۰,۱۶	۰,۱۵	سراغه اقدامات پهلوی	

جدول ۸

مقایسه سراغه اقدامات متولیان در آستان در دوره‌های قاجار و پهلوی

اقدامات متولیان عصر پهلوی علاوه بر مؤلفه‌های فوق، در موارد دیگری گسترده‌تری داشته است.

بیشتری داشته است.

ج) تصدی هم‌زمان حکومت خراسان و تولیت آستان:

در سال‌های تصدی این دو منصب توسط شخص واحد سراغه سالیانه وقف، برابر ۵,۹۵ بوده و در سال‌هایی که متولی فقط منصب تولیت را برعهده داشته برابر ۲,۶۱ بوده است.

۱. (درون جدول ۸) دوره قاجار از سال ۱۲۱۰ محاسبه شده است؛ به دلیل آنکه از پیش از آن گزارش متقنی از اقدامات ارائه نشده است.
۲. آموزشی؛ مسکن؛ اشتغال؛ تأمین اجتماعی؛ کشاورزی.

دوره پهلوی		دوره قاجار		
محمدرضا شاه	رضاشاه	مظفردین شاه	ناصرالدین شاه	محمدشاه
سه چهارم	یکدوم	یکهفتم	یکسوم	یکسوم

جدول ۹

نسبت میزان سالانه وقف در حالت متولی-والی به متولی

مقایسه دو عصر قاجار و پهلوی نشان می‌دهد که حدود ۳۴٪ از دوران قاجار و حدود ۱۵٪ از دوران پهلوی بی‌ثبات بوده‌است. میانگین اقدامات متولیان در دوره قاجار ۲,۴۰ است و برای نایب‌التولیه‌های عصر پهلوی ۳,۸۸ است و نیز میانگین تصدی هم‌زمان منصب تولیت و حکمرانی خراسان برای قاجار ۲۶٪ و برای دوره پهلوی ۶۰٪ بوده‌است؛ باین‌حال در عصر پهلوی از تعداد واقفان و پراکندگی جغرافیایی موقوفات به‌میزان معنی‌داری کاسته شده‌است^۱ که مهم‌ترین دلایل آن را در تغییر رویکرد و سیاست‌های حکومتی و مواضع نیروهای مذهبی می‌بایست جست‌وجو کرد.

در عصر قاجار «به‌دلیل سیطره شدید فضای مذهبی بر جامعه، وقف نیز به‌عنوان مقوله‌ای دینی از رونق بیشتری برخوردار بود» (مطبعه‌چی، ۱۳۸۷، صص ۶۵۴-۶۵۶) و «واقف» از منزلت اجتماعی زیادی برخوردار بود. همانند دوره‌های قبل و شاید با قوت بیشتری در دوره ناصری، هم‌چنان سادات و روحانیون در مناصب مختلف در آستان حضوری چشمگیر داشتند (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷؛ نقدی، ۱۳۹۹؛ بیت، ۱۳۶۵)؛ و تا اواخر دوره ناصرالدین‌شاه از نظر مجتهدان در اداره امور آستان قدس استفاده می‌شد (سوزن‌چی و جهانگیری، ۱۳۹۱، صص ۶۴). به‌علاوه غالب وقفیات شاهان قاجار از نوع منقول^۲ بود و بیشتر به چشم می‌آمد. سندهای متعددی به‌ویژه از دوره ناصری به‌بعد موجود است که به متولی یا نایب‌التولیه برای برپایی هرچه باشکوه‌تر جشن‌ها و چراغانی کردن مفصل ایوان طلا و صحن‌ها و مدیحه‌سرایی و پذیرایی و اطعام در ایام خاص دستور داده شده‌است (حسین‌زاده، ۱۳۸۵، صص ۲۵۱). دیگر افراد دارای جایگاه اجتماعی-سیاسی نیز به تاسی از اهمیتی که شاهان قاجار برای مراسم مذهبی، اوقاف و آستان قائل بودند (نقدی، ۱۳۹۹؛ آبراهامیان، ۱۳۸۶؛ ناصری، ۱۳۸۹؛ کرزن، ۱۳۸۰؛ مطبعه‌چی، ۱۳۸۷)، با در نظر داشتن اعمال نفوذ در بین نیروهای اجتماعی و حکومتی و یا نزدیکی به شاه، به وقف اقدام می‌کردند؛ ولی این نوع کنش از ویژگی خاص زمانه خود هم برخوردار بود. کرزن اشاره می‌کند که: «هیچ‌گونه تعهدی به او (شاه) تحمیل نیست؛ مگر رعایت صوری آداب مذهب ملی» (کرزن، ۱۳۸۰، صص ۵۶۶). یا امین‌السلطان صدراعظم در سال ۱۲۷۲ش به وزیر مختار بریتانیا می‌گوید: «تا بخواهید نفع شخصی، آز و شره، فراوان است» (فوران، ۱۳۹۲، صص ۲۱۷). از سوی دیگر با وجود اهمیت ویژه‌ای که موقوفات زواری^۳ در برهه‌ای داشت، ولی در صد قابل توجهی را به خود اختصاص نداد؛ بنابراین در چنین فضایی می‌توان مدعی بود که برای حکومت و اقشار بالا وقف از منافع ماندگسب منصب، منزلت، و یا مشروعیت (الگار، ۱۳۵۶؛ آبراهامیان، ۱۳۸۶؛ مارتین، ۱۳۸۹) برخوردار بوده‌است و شاهد گرایش نخبه‌گرایانه در وقف هستیم؛ و در نتیجه واقفان پایگاه بالای پایین (در مقایسه با پهلوی) و متوسط بالا در صد قابل توجهی را به خود اختصاص داده‌اند.

۱. آموزشی؛ مسکن؛ اشتغال؛ تأمین اجتماعی؛ کشاورزی.

۲. کاهش معنی‌دار تعداد واقفان در عصر پهلوی بدون آنکه سبب تغییر محسوسی در میانگین سالانه وقف شده باشد، بدان دلیل است که افرادی مانند حسین ملک در چندین نوبت (سال‌های: ۱۳۱۶، ۱۳۲۱، ۱۳۲۳، ۱۳۲۵، ۱۳۳۰، ۱۳۳۴، ۱۳۴۰) وقف کرده‌اند.

۳. از قبیل انواع درهای طلا و نقره؛ فنایید و چلچراغ‌ها؛ جواهرات و حقه‌ها.

برای پهلوی، مدرن جلوه کردن جایگاهی ویژه داشت و نه مذهب؛ بنابراین سیاست‌ها و اقداماتی که مشوق وقف باشد نه تنها صورت نمی گرفت که در این راه مانع تراشی هم می کردند. به نظر اپتن مهم ترین اهداف رضاشاه عبارت بود از: بالابردن درآمدهای دولتی؛ ایجاد نظام قضایی و دولتی؛ توسعه شبکه بهداشتی و درمانی؛ نوسازی شهری؛ ایجاد امنیت (فوران، ۱۳۹۲، ص ۳۳۳). پهلوی دوم نیز در زمینه های عمرانی تغییرات ساختاری وسیعی ایجاد کرد. «در برنامه عمرانی اول طرح های زیربنایی از جمله سیستم حمل و نقل و بخش کشاورزی به ویژه اصلاحات ارضی و طرح های بزرگ آب رسانی مدنظر بود. برنامه های عمرانی بعدی هم به صنعت، معدن و منابع انسانی اختصاص یافته بودند» (آبراهامیان، ۱۳۸۶، ص ۵۲۶). بدین سان اقدامات پهلوی در مقایسه با قاجار در بخش های عمرانی، آموزش، بهداشت، ارتش و جایگاه بین المللی متمرکز بود که این جایگاه نیز عمدتاً به عقد قراردادهای فنی و صنعتی و خرید تسلیحات، معطوف بود (سریع القلم، ۱۳۹۷، صص ۳۰۶-۳۰۷). در این فضا هم سو با رشد اندیشه های مدرن از میزان واقفان پایگاه بالای پایین کاسته شد؛ ولی با افزایش خرده مالکان، افزایش حدود ۷ درصدی واقفان پایگاه متوسط را شاهدیم. اقدامات متولیان نیز با توجه به سیاست های حکومت شکل و ویژه های یافت که می توانست بر نوع مصارف و رقبات تأثیر گذار باشد. نوع اقدامات مانند ساخت مدارس در دوره های اسدی و پاک روان، احداث بیمارستان شاه رضا و نوان خانه و ... هم سویی هایی را در موقوفات در این برهه زمانی نشان می دهد. ضمن آنکه اعمال سیاست هایی در زمینه روشنایی باعث کاسته شدن موقوفات در زمینه روشنایی شد و یا اعمال سیاست هایی در زمینه منابع انسانی به حذف مناصبی مانند نایب الزیاره یا کاهش سادات در آستان منجر شد و به تبع، تعداد موقوفات این زمینه ها هم نسبت به قاجار کاهش یافت (فرزانه و دیگران، ۱۴۰۲ ب). واقفان برای تعیین مصارف موقوفات به سیاست ها و اقدامات متولیان توجه می کردند؛ زیرا ایجاد و آمادگی بستر ساختاری و نهادی - به شرط آنکه با عقاید مذهبی مخالفتی نداشته باشد - در این زمینه مهم است. علاوه بر آن با تأمل در نوع رقبات و مصارف وقف به نظر می رسد که برای قشر متوسط مذهبی، و واقفانی مانند یحیی مرتضوی، حسین ملک، علی اکبر برخوردار و یا احترام السلطنه مفهوم «نیازهای احساس شده» پررنگ تر و مبتنی بر درکی عمیق تر از ارزیابی نیازهای دیگران و احساس وظیفه نسبت به آن بوده باشد.

روحانیون زمان قاجار ضمن حفظ استقلال خود با مشروعیت بخشیدن به نظام سلطنت، حکومت را پشتوانه مذهب می دانستند؛ به نحوی که گفتمان سنتی دینی در دوره قاجار «میان نظام سلطنتی و حفظ اسلام و اجرای احکام آن پیوندی ناگسستنی برقرار کرده بود و هرگونه تغییر در این نظام را به منزله امحای دین تلقی می کرد» (میر موسوی، ۱۳۸۴، ص ۱۳۹). ولی با سیاست های ضد مذهبی پهلوی، جایگاه روحانیت در مدیریت موقوفات از دست

رفت و درآمد موقوفات از دستشان خارج شد (تخشید، ۱۳۷۷؛ نیک‌مهر، ۱۳۹۱؛ ریاحی، ۱۳۸۷؛ فوران، ۱۳۹۲)؛ در آستان قدس هم به مراتب از میزان قدرت و جایگاه روحانیت و سادات کاسته شد (نیک‌مهر و وکیلی، ۱۳۹۲)؛ و نایب‌التولیه‌ها از سوی شاه و بدون اخذ یا ترتیب اثر دادن نظر روحانیون منصوب می‌شدند و حتی فردی مانند محمدحسین احمدی -که به بهایی بودن متهم بود- به وزارت اوقاف رسید (امیرعباس هویدا به روایت اسناد ساواک، ج ۲، ۱۳۸۲، ص ۳۴۸). در این راستا لازم است به مهم‌ترین واکنش علما در زمینه نحوه مواجهه حکومت با وقف اشاره شود. این اعتراضات در دهه ۱۳۴۰ و پس از تصویب قوانینی در زمینه اوقاف^۱ شدت زیادی یافت. آیت‌الله گلپایگانی ضمن آنکه پرداخت پول اوقاف به طلاب از سوی دولت را حرام می‌دانست (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۴۰)، قانون تبدیل موقوفات به احسن (۱۳۵۰) را نیز خلاف شرع می‌دانست و هرگونه «خرید و فروش و اعانت در خرید و فروش این موقوفات را حرام» می‌دانست. ایشان هم‌چنین در نامه‌ای به آیت‌الله خوانساری در زمینه استعانت از علما برای موضع‌گیری علیه سیاست‌های رژیم می‌نویسند: «مداخلات غیرمشروعه در امور مذهبی و روحانیت به هیچ‌وجه جای خوش‌بینی به اوضاع را باقی نگذاشته است» (اسناد انقلاب اسلامی، ج ۱، ۱۳۶۹، ص ۲۶۵، ص ۲۶۸). شعبانی‌پور و دیگران (۱۳۹۸) به سندی اشاره دارند که آیت‌الله میلانی به حسن‌علی منصور (نخست‌وزیر) می‌نویسند: «اصلاحات اگر... گرفتن موقوفات از متصدیان و ارجاع به متولیان... باشد، وجه شرعی دارد؛ ولی به صورت فعلی نامشروع... می‌باشد». هم‌چنین آیت‌الله بهبهانی در نامه‌ای به علم (نخست‌وزیر) او را از تقسیم زمین‌های موقوفه منع کرد (سند شماره ۱۷-۱۸-۳-۷۹۴۰-۴، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، به نقل از شعبانی‌پور و دیگران، ۱۳۹۸). امام‌خمینی (ره) نیز در یکی از سخنرانی‌های خود (۱۳۵۷) اعلام می‌دارند: «... علما اگر اوقاف را به دست بیاورند، می‌دهند به آن‌هایی که بر آن‌ها وقف شده است». این بیانات بیانگر آن بود که روند موقوفات را می‌بایست به حالت شرعی درآورد و روحانیت با وضعیت موجود مخالف است (صحیفه امام، ج ۵، ۱۳۷۸، ص ۴۵۷). بدین سان «عمده‌ترین اهداف مراجع و روحانیون... اجرای قوانین اسلامی، ممانعت از قوانین خلاف شرع و... بود» (جلالی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۹). وقف در چنین شرایطی خیلی نمی‌توانست مورد تشویق روحانیت قرار گیرد.

یادآوری می‌شود که بیشترین واقفان به پایگاه اجتماعی متوسط تعلق داشتند که «متشکل از تجار و پیشه‌وران بود که با علما، وعاظ، آخوندها، طلاب، ملاها و حتی مجتهدان پیوندهای محکمی داشتند» (آبراهامیان، ۱۳۸۶، ص ۴۳)؛ به عبارت دیگر «روحانیت بر توده‌های بازاری پابند دین نفوذ داشت» (فوران، ۱۳۹۲، ص ۲۹۱)؛ این پیوند متقابل، بر وقف رقبات تجاری در این دوره تأثیر منفی گذاشت.

۱. این قوانین عبارت بودند از:

۱- قانون سال ۱۳۴۱ ذیل اصلاحات ارضی مبنی بر اجاره ۹۹ ساله موقوفات عام و خریداری اوقاف خاص از طرف دولت با هدف تبدیل آن‌ها به احسن؛

۲. آیین‌نامه شورای عالی اوقاف (۱۳۴۵/۴/۱۹)، این شورا متشکل بود از ده نفر برای رسیدگی به امور موقوفات که عموماً منتصب دولت بودند؛

۳. قانون اوقاف (۱۳۵۴/۴/۲۲) که بر این اساس تصدی امور وقف در بخش‌هایی از متولیان رسمی گرفته شد و به دولت واگذار شد.

بنابراین تشویق نکردن و حمایت نکردن حکومت مدرن پهلوی از وقف به دلیل رویکرد مدرنیزاسیون - که با وقف منطبق نبود - از یکسو و همراهی نکردن روحانیت با سیاست‌های جدید حکومت از سوی دیگر، به رشد نکردن و حتی کاهش موقوفات، حذف و یا اضافه شدن رقبات وقفی، و نیز تغییراتی در اولویت‌های مصارف وقف و روند وقف به طور کلی منجر شد که در نمودارها مشخص شده است.

کسب آگاهی از تأثیرات مثبت وقف، ارزیابی نیازها، اطلاع از اهداف آستان و متولیان در شبکه‌های اجتماعی تقویت می‌شود. بدین سان توجه به شبکه‌های اجتماعی که در آن نیروهای مذهبی و روحانیت مؤلفه‌ای تعیین کننده محسوب می‌شوند، حائز اهمیت ویژه است. پرسش دیگری که مطرح می‌شود این است که آیا می‌توان از مطالب فوق استنباط کرد که در حوزه وقف، اعتماد به متولیان و نهاد وقفی آستان در عصر پهلوی بیش از قاجار بوده است؟

برای سنجش میزان اعتماد، سه مؤلفه را باید در نظر گرفت:

واگذاری تولیت؛ ۲- تعیین ناظر؛ ۳- نوع وقف: عام/خاص.

با ترکیب این مؤلفه‌ها طیفی از اعتماد کامل تا بی‌اعتمادی قابل ترسیم است. در حالت نخست که بیانگر اعتماد کامل و بی‌قید و شرط است، واقف رقبه خود را به صورت عام که دست متولی در نوع مصرف کاملاً باز باشد با واگذاری تولیت به آستان و بدون تعیین ناظر وقف می‌کند. عکس این حالت نیز بیانگر بی‌اعتمادی کامل است. ولی برخی وضعیت‌های بینابینی هم وجود دارد که بیانگر اعتمادی متزلزل و شکننده است. هم‌چنین تعیین شخص دیگری غیر از آستان به عنوان ناظر می‌تواند به مثابه نوعی حفظ توان اعمال فشار بر متولیان آستان و یا به نحوی حفظ کنترل سرمایه تلقی شود.

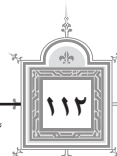
در دوران پهلوی نسبت به قاجار، واگذاری تولیت به آستان^۱ و وقف عام چند درصد افزایش یافته است؛ هم‌چنین بیش از نیمی از واقفان ناظری تعیین نکرده‌اند. نتیجه منطقی آن است که می‌بایست اعتماد به آستان در عصر پهلوی تا حدودی بهبود یافته باشد یا حداقل دچار رکود نبوده باشد؛ حال آنکه پذیرش این مطلب در تناقض با شواهد دیگر قرار می‌گیرد. ضمناً در این راستا باید به چند نکته اشاره کرد:

نخست: مشخص نیست که نزدیک ۳۰٪ از واقفان ناظر تعیین کرده‌اند یا نه؟ و در صورت معین بودن، نظارت را به چه شخصی واگذار کرده‌اند؟

دوم: در پهلوی واگذاری نظارت به خود آستان کاهش محسوسی دارد؛ به نحوی که از حدود ۱۳٪ دوره قاجار به ۱٪ در دوران پهلوی تنزل می‌یابد.

سوم: همان‌گونه که اشاره شد نتیجه آزمون بیانگر آن است که کاهش موقوفات

۱. باید در نظر داشت که مؤلفه‌هایی مانند منظم شدن تشکیلات اداری آستان و یا وجهه اجتماعی نایب التولیه، بر اعتماد و رویکرد شناختی تأثیری به سزا داشته است.

خاص و افزایش موقوفات عام، و نیز واگذاری تولیت به آستان در عصر پهلوی معنی‌دار نیست. ضمن آنکه حدود ۳۰٪ واگذاری تولیت، نامعین است؛ بنابراین چنانچه اطلاعات دقیق‌تری به دست آید که از میزان نامعین‌ها بکاهد، اظهار نظر موثق‌تر خواهد بود. کمالینکه با در نظر داشتن همین اطلاعات می‌توان اظهار داشت که واقفان اگرچه کاملاً به آستان و عملکرد متولیان‌ش بی‌اعتماد نبوده‌اند، ولی اعتماد کاملی هم نداشته‌اند و اعتمادشان شکننده و متزلزل بوده است.

۷. نتیجه‌گیری

این مقاله در پی آن بود که به پرسش‌هایی پاسخ گوید که بخشی به چگونگی تحولات می‌پردازد و بخشی دیگر وجهی تفسیری دارند؛ بنابراین از مفاهیم نظری، شواهد تاریخی و تکنیک‌های آماری بهره برده شد. پرسش اصلی عبارت بود از: روند تحولات وقف در آستان قدس از ابتدای قاجار تا انتهای پهلوی به چه صورت بوده است؟ و چه محورهایی را برای توضیح می‌توان ارائه داد؟

برای توضیح پاره‌ای از تحولات وقف، بهره‌گیری از مفاهیم نظری و رویکردهای نظری زیر می‌تواند مفید باشد؛ با این قید که در پاره‌ای موارد نیز غیرمفیدند و می‌بایست مؤلفه‌های دیگری را در بستر تاریخی در نظر داشت.

نوع تغییر و تحولات	رویکردهای توضیح‌دهنده	مؤلفه‌های فرهنگی-تاریخی
پراکندگی جغرافیایی	شناختی و شبکه‌ها	سازوکار مصرف موقوفات؛ نیازهای احساس شده؛ سنت وقف و تمکن مالی؛ تشویق نکردن حکومت و روحانیت؛ رشد بنگاه‌های خیریه
مصارف	پیوندهای زوجی؛ مقاصد و منافع مادی-منزلی؛ نیازهای احساس شده	باورهای مذهبی-اعتقادی
واگذاری تولیت	اعتماد؛ شناختی	تجربه ناکارآمدی واگذاری تولیت به غیر؛ نظم تشکیلاتی آستان؛ وجهه اجتماعی نایب‌التولیه
اقدامات متولی	منزلت اجتماعی و نخبه‌گرایی	میراث نهادینه شده آستان و موقوفات
وقف توسط شاه یا نزدیکان او	نخبه‌گرایی؛ دیگرخواهی خودخواهانه	رویکردهای مذهبی؛ مشروعیت‌یابی
تأثیر تشکیلات آستان	اعتماد	بسترسازی

جدول ۱۰

توضیح تحولات وقف بر مبنای رویکردهای نظری و مؤلفه‌های تاریخی

ثبات اجتماعی-سیاسی، اقدامات گسترده و پردامنه متولیان، تصدی هم‌زمان منصب استانداری و مدت‌زمان طولانی تولیت، منظم‌شدن تشکیلات آستان و نیز گسترش اطلاع‌رسانی از اقدامات آستان، در تحولات وقف حائز اهمیت بوده و موجب جذب موقوفات بیشتر بوده‌است. با این حال هم‌سویی اقدامات متولیان با ارزش‌های مذهبی و توان کسب اعتماد، تأیید و تشویق در شبکه‌های مذهبی-اجتماعی محورهای اساسی هستند. هم‌چنین هیچ رویکردی نظری وجود ندارد که بتواند تمامی تحولات وقفی را تحت پوشش قرار دهد و هرکدام از آن‌ها به‌طور موقت بخشی از تحولات را توضیح می‌دهند. همان‌گونه که برک می‌گوید: «نمی‌توان فرض کرد که هر جماعت به‌لحاظ نگرش و گرایش یکدست و متجانس باشد» (برک، ۱۳۹۴، ص ۱۴۰). در همین راستا با توجه به ویژگی‌های متفاوت دو جامعه قاجار و پهلوی، نحوه اقدام و پرداختن به وقف متفاوت بود. اگر در قاجار منافع منزلتی و مشروعیت‌یابی اهمیت داشت، در پهلوی اهداف شبه‌مدرنیستی اولویت یافت و به‌تبع آن اقدامات متولیان، پایگاه‌های اجتماعی واقفان، نوع مصارف و رقبات نیز تاحدودی تغییر کرد. به‌علاوه نیازهای احساس شده که برای واقفان پایگاه اجتماعی متوسط انگیزه‌بخشی بیشتری داشت نیز به‌تبعیت از تغییرات اجتماعی و اقدامات برخی متولیان متأثر شد و در دوره پهلوی در موقوفات نمود بیشتری پیدا کرد.

در پایان پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌گران محترم در زمینه تحلیل تغییرات ابعاد وقف و عوامل مؤثر بر آن به‌ویژه از دیدگاه جامعه‌شناختی اهتمام ورزند و جنبه‌های مغفول‌مانده این‌گونه مقالات را پوشش دهند.

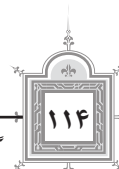
منبع

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)
 ۱۳۷/۰۸۱۷۰۰۰۲۵-۱۰۳ اب الف؛ ۱۳۷/۰۸۱۷۰۰۰۲۴-۱۰۳ اب الف؛ ۱۶، ۱۵، ۱۳۷/۰۸۱۷۰۰۰۲۵-۱۰۳ اب الف؛ ۱۳۷/۰۸۱۷۰۰۰۲۴-۱۰۳ اب الف.

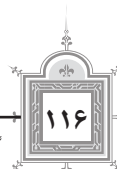
کتاب

آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۶). *ایران بین دو انقلاب*. (احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، مترجمان). تهران: نی.
 احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). *شمس‌الشموس یا انیس‌النفوس*. مشهد: آستان قدس رضوی.
 اسکاچپل، تدا. (۱۳۸۸). *بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی*. (هاشم آقاجری، مترجم). تهران: نشر مرکز.
اسناد انقلاب اسلامی، جلد اول. (۱۳۶۹). تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان صنیع‌الدوله. (۱۳۳۳). *مطلع الشمس*. (ج ۲). (تیمور برهان لیمودهی، کوشش گر). تهران: فرهنگ سرا.
- الگار، حامد. (۱۳۵۶). *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*. (ابوالقاسم سری، مترجم). تهران: توس.
- امیرعباس هویدا به روایت اسناد ساواک، جلد دوم. (۱۳۸۲). تهران: وزارت اطلاعات، مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- برک، پیتز. (۱۳۹۴). *تاریخ و نظریه اجتماعی*. (حسین علی نوذری، مترجم). تهران: طرح نقد.
- بوردیو، پیر. (۱۳۸۹). *نظریه کنش؛ دلایل عملی و انتخاب عقلانی*. (مرتضی مردیها، مترجم). تهران: نقش‌ونگار.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۳). *جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی-سیاسی ایران (از روی کارآمدن محمدرضا شاه پهلوی تا پیروزی انقلاب اسلامی) سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷*. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جلالی، غلامرضا. (۱۳۷۸). *مشهد در بامداد نهضت امام خمینی (ره)*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- حائری یزدی، محمدحسن. (۱۳۸۰). *وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۷). *سادات رضوی در مشهد؛ از آغاز تا پایان قاجاریه*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- حقیقی، محمد؛ رضا، نقدی. (۱۳۹۷). *آستان قدس رضوی: متولیان و نایب‌التولیه‌ها*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- دورکیم، امیل. (۱۳۹۸). *قواعد روش جامعه‌شناسی*. (هوشنگ نایی، مترجم). تهران: آگاه.
- سریع‌القلم، محمود. (۱۳۹۷). *اقتدارگرایی ایرانی در عهد پهلوی*. تهران: گاندی.
- سلیمی فر، مصطفی. (۱۳۷۰). *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی-اجتماعی آن*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سیاح، حمید. (۱۳۴۶). *خاطرات حاج سیاح یا دوره خوف و وحشت*. (سیف‌الله گلکار، مصحح؛ ایرج افشار، ناشر). تهران: چاپخانه سپهر.
- صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س) جلد پنجم: آبان ۱۳۵۷-بهمن ۱۳۵۷. (۱۳۷۸). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- طالبان، محمدرضا. (۱۳۹۱). *جستارهای روشی در علوم اجتماعی*. تهران: پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی.
- عتیقی، عبیدالله؛ تونی، عزالدین؛ شعیب، خالد. (۱۳۸۷). *فرهنگ اصطلاحات وقف*. (عباس اسماعیلی زاده،

- مترجم). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
 عین السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۶). *روزنامه خاطرات عین السلطنه*. (ج ۲). (مسعود میرزا سالور، کوشش گر). تهران: اساطیر.
- فاضلی بیرجندی، محمود. (۱۳۹۸). *تاریخچه‌ای از فرمانروایان خراسان: از آغاز تا پایان پهلوی*. تهران: پایان. فوران، جان. (۱۳۹۲). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. (احمد تدین، مترجم). تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۶۳). *حقوق مدنی: مشارکت‌ها، صلح، عطا یا و...*. تهران: نشر اقبال.
- کرسول، جان دابلینو. (۱۳۹۱). *روش و طرح تحقیق کیفی*. (طهمورث حسن قلی پور؛ اشکان الهیاری؛ مجتبی براری، مترجمان). تهران: نگاه دانش.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۸۰). *ایران و قضیه ایران*. (غلام‌علی وحید مازندرانی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- کریمیان، علی. (۱۳۷۸). *اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۱۸۱ ق-۱۳۶۰ ق)*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- مارتین، ونسا. (۱۳۸۹). *دوران قاجار: چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران سده نوزدهم*. (افسانه منفرد، مترجم). تهران: آمه.
- مستوفی همدانی (معمد السلطان)، اسماعیل خان. (۱۳۱۷). *آثار الرضویه من منتخبات الصدیقیه*. مشهد: چاپ سنگی.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۷۱). *شرح زندگانی من*. (ج ۲). تهران: هرمس.
- ملک، حسین. (۱۳۳۶). *وقف‌نامه‌های املاک و مستغلات تهران و خراسان تقدیمی این چاکر خانه‌زاد آستان ملائک پاسبان - حسین ملک - به عتبه عرش درجه علییه رضویه ارواحنا فداه*. مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میر موسوی، علی. (۱۳۸۴). *اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه*. تهران: نی.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳). *پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی*. به شماره ثبتی ۵۸۵۰۴ در کتاب‌خانه آستان قدس رضوی.
- نقدی، رضا. (۱۳۹۹). *تاریخ و تشکیلات آستان قدس رضوی در عصر قاجار*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- نیازی، محسن؛ کارکنان نصرآبادی، محمد؛ جعفرپور، مرتضی. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی وقف*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- بیت، چارلز ادوارد. (۱۳۶۵). *سفرنامه خراسان و سیستان*. (قدرت‌الله روشنی زعفران‌لو و مهرداد رهبری، مترجمان). تهران: یزدان.

مقاله

تخشید، محمدرضا. (۱۳۷۷). «اصلاحات و سیاست‌های نوگرایی رضاشاه و تأثیر آن بر قدرت و نفوذ روحانیون در ایران». مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۷۷، صص ۹۳-۱۱۷.

حسین‌زاده، سالم. (۱۳۸۵). «نگاهی به انجام مراسم جشن و سرور در جوار بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) در دوره قاجاریه». چاپ‌شده در کتاب: دفتر اسناد؛ جلد دوم و سوم. (زهرا طلائی، کوشش‌گر). مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، صص ۲۵۱-۲۸۰.

سوزنچی کاشانی، علی؛ جهانگیری کلاته، کاظم. (۱۳۹۱). «موقوفات متولیان آستان قدس رضوی از صفویه تا پایان قاجاریه». پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال ۱، شماره ۱، زمستان ۹۱، صص ۶۲-۹۸.

شعبانی‌پور، شهناز؛ احمدوند، عباس؛ فروزش، سینا. (۱۳۹۸). «واکنش علما به سیطره حکومت پهلوی بر اوقاف (با تکیه بر اسناد)». فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال نهم، شماره ۳۶، زمستان ۱۳۹۸، صص ۱۱۳-۱۳۳.

علی‌زاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری، اکرم. (۱۳۹۲). «منصب تولیت و عوامل مؤثر بر عملکرد متولیان آستان قدس رضوی در عصر قاجار». دوفصل‌نامه علمی-پژوهشی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال سوم، شماره ششم، بهار و تابستان ۹۲، صص ۱۳۹-۱۶۵.

فرزانه، مصطفی؛ شالچی، وحید؛ فولادیان، مجید. (۱۴۰۲ الف). «تحلیل تحولات وقف‌های غیرمنتقل در دوره قاجاریه؛ مورد مطالعه: آستان قدس رضوی». فصل‌نامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره ۲۶، شماره ۴، پیاپی ۱۰۴، اسفند ۱۴۰۲، صص ۲۸۱-۳۱۲.

فرزانه، مصطفی؛ شالچی، وحید؛ فولادیان، مجید. (۱۴۰۲ ب). «تحلیل تاریخی اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)». نشریه پژوهش‌های اجتماعی-اسلامی، دوره ۲۹، شماره ۲، پیاپی ۱۲۸، اسفند ۱۴۰۲، صص ۸۵-۱۲۲.

نیک‌مهر، اسدالله؛ وکیلی، هادی. (۱۳۹۲). «نیت و مصارف موقوفات واقفان مشهد در دوره پهلوی اول و دوم (با تکیه بر وقف‌نامه‌های اداره اوقاف خراسان رضوی و آستان قدس رضوی)». نشریه مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و پنجم، شماره پیاپی ۹۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص ۱۰۹-۱۳۱.

مجموعه مقاله

ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۸۷). «تحول نهاد وقف». چاپ‌شده در کتاب: مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی؛ جلد ۳. تهران: اسوه.

مطبعه‌چی، مصطفی. (۱۳۸۷). «جایگاه وقف در تحولات جامعه ایران: دوره قاجاریه». چاپ‌شده در کتاب: مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی؛ جلد ۳. صص ۶۵۲-۶۷۶.

نظر کرده، اعظم. (۱۳۹۶). «بررسی اسناد موقوفه‌های زواری در دوره صفویه». چاپ شده در کتاب: نقش وقف در ترویج فرهنگ زیارت. (ابوالفضل حسن آبادی، گردآورنده و ویراستار مجموعه مقالات). مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

پایان‌نامه

ناصری، اکرم. (۱۳۸۹). «کارکردهای سیاسی-اجتماعی تولیت آستان قدس رضوی در دوره قاجار». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: زهرا علی‌زاده بیرجندی، دانشگاه بیرجند، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

نیک‌مهر، اسدالله. (۱۳۹۱). «وقف در مشهد عصر پهلوی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد.

منبع متفرقه (بدون دسته‌بندی خاص)

«لیست موقوفات آستان قدس». نگهداری شده در مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

Latin Resources

- Adloff, Frank. (2014). "Foundations and the Charisma of Giving: A Historical Sociology of Philanthropy in Germany and the United States". *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. DOI:10.1007/s11266-014-9508-4.
- Bajde, Domen. (2012). "Mapping the imaginary of charitable giving". *Consumption Markets & Culture*, 15(4), pp 358-373. DOI:10.1080/10253866.2012.659433.
- Barman, Emily. (2007). "An Institutional Approach to Donor Control: From Dyadic Ties to a Field-Level Analysis". *American Journal of Sociology*, Volume 112, Number 5, (March 2007), PP 1416-1457. DOI:10.1086/511802.
- Tommasi, Francesco; Morandini, Sofia; Meneghini, Anna Maria; Ceschi, Andrea; Sartori, Riccardo; Gostimir, Marija. (2022). "Why donate and for what? The pseudoinefficacy bias in donating behavior". Conference Paper, In: Conference: *Psychological Applications and Trends*, April 2022. DOI:10.36315/2022inpact084.
- Wiepking, Pamala. (2008). "For the Love of Mankind: A Sociological Study on Charitable Giving". [PhD-Thesis Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam]. ISBN: 978-90-77383-07-0.

English Translation of References

Documents

Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran):
الف ب 1 و 103-250000817/24 و الف ب 1 و 130-250000817/405 و الف ب 1 و 16, 15. [In Persian]

Books

- Abrahamian, Ervand. (1386/2007). *“Irān bein-e do enqelāb”* (Iran between two revolutions). Translated by Ahmad Golmohammadi & Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Našr-e Ney. [In Persian]
- Algar, Hamed. (1356/1977). *“Din va dowlat dar Irān: Naqš-e olamā dar dowre-ye Qājār”* (Religion and state in Iran 1785 -1906: The role of the Ulama in the Qajar period). Tehran: Tus. [In Persian]
- “Amir ‘Abbās-e Hoveydā be ravāyat-e asnād-e Sāvāk, jeld-e dovvom”* (Amir Abbas Hoveyda according to the documents of SAVAK, Volume II). (1382/2003). Tehran: Vezārat-e Ettelā’āt, Markaz-e Barresi-ye Asnād-e Tārixi (Ministry of Intelligence, The Center of Historical Documents Survey). [In Persian]
- “Asnād-e enqelāb-e eslāmi, jeld-e avval”* (Documents of the Islamic Revolution, the first volume). (1369/1990). Tehran: Markaz-e Čāp va Našr-e Sāzmān-e Tabliqāt-e Eslāmi. [In Persian]
- Atighi, Obeidollah; Touni, Ezzoddin; & Shoayb, Khaled. (1387/2008). *“Farhang-e estelāhāt-e vaqf”* (Glossary of endowment terms). Translated by Abbas Esmaeeli-zadeh. Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Bourdieu, Pierre. (1389/2010). *“Nazariye-ye koneš; dalāyel-e ‘amali va entexāb-e ‘aqlāni”* (Raisons pratiques: Sur la theorie de l’action) [Practical reasons: On the theory of action]. Translated by Morteza Mardiha. Tehran: Naqš va Negār. [In Persian]

- Burke, Peter. (1394/2015). *“Tārix va nazariye-ye eĵtemā’ee”* (History and social theory). Translated by Hossein Ali Nozari. Tehran: Tarh-e Naqd. [In Persian]
- Creswell, John W. (1391/2012). “Raveš va tarh-e taħqiq-e keifi” (Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches). Translated by Tahmoures Hasangholipour, Ashkan Allahyari, & Mojtaba Berari. Tehran: Negāh-e Dāneš. [In Persian]
- Curzon, George Nathaniel. (1380/2001). *“Irān va qazie-ye Irān”* (Persia and the Persian question). Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: ‘Elmi Farhangi. [In Persian]
- Durkheim, Emile. (1398/2019). *“Qavā’ed-e raves-e jāme’e-šenāsi”* (Les regles de la methode sociologique) [The rules of the sociological method]. Translated by Houshang Nayebi. Tehran: Āgāh. [In Persian]
- Ehtesham Kaviani, Mohammad. (1354/1975). *“Šams-oš-šomus yā anis-on-nofus”* (Shams-al-Shams or Anis al-Nufus). Mašhad: Āstān-e Qods-e Razavi (Astan Quds Razavi). [In Persian]
- Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan Sani’ Ad-Dowleh. (1363/1974). *“Matla’-oš-šams”* (Matla-osh-Shams: The Rising Place of the Sun) (vol. 2). Edited by Teymour Borhan Limoudehi. Tehran: Farhangsarā. [In Persian]
- Eyn Al-Saltaneh, Ghahreman Mirza. (1376/1997). *“Ruznāme-ye xāterāt-e ‘Eynossaltaneh”* (The daily memoirs of Eyn Al-Saltaneh) (vol. 2). Edited by Masoud Mirza Salour. Tehran: Asātir. [In Persian]
- Eyn Al-Saltaneh, Ghahreman Mirza. (1376/1997). *“Ruznāme-ye xāterāt-e ‘Eynossaltaneh”* (The daily memoirs of Eyn Al-Saltaneh) (vol. 2). Edited by Masoud Mirza Salour. Tehran: Asātir. [In Persian]
- Fazeli Birjandi, Mahmoud. (1398/2019). *“Tārixčē-ee az farmānravāyān-e Xorāsān; Az āqāz tā pāyān-e Pahlavi”* (A history of the rulers of Khorasan; From the beginning to the end of Pahlavi). Tehran: Pāyān. [In Persian]
- Foran, John. (1392/2013). *“Moqāvemāt-e šekanandeh: Tārix-e tahavvolāt-e*

- ejtemā'ee-ye Irān*" (Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution). Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Mo'assese-ye Xadamāt-e Farhangi-ye Rasā. [In Persian]
- Haeri Yazdi, Mohammad Hasan. (1380/2001). "*Vaqf dar feqh-e eslāmi va naqš-e ān dar šokufāyi-ye eqtesādi-ye eslāmi*" (Waqf in Islamic jurisprudence and its role in the prosperity of Islamic economy). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Haghighi, Mohammad; & Reza, Naghdi. (1397/2018). "*Āstān-e Qods-e Razavi: Motevalliyan va nāyeb-ot-towliye-hā*" (Astan Quds Razavi: Trustees and deputy trustees). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Hasanabadi, Abolfazl. (1387/2008). "*Sādāt-e razavi dar Mašhad; az āqāz tā pāyān-e Qājāriyeh*" (Sadat Razavi in Mashhad; From the beginning to the end of the Qajar dynasty). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Jafarian, Rasoul. (1383/2004). "*Jariyan-hā va sāzmān-hā-ye mazhabi-siyāsi-ye Irān (Az ru-ye kār āmadan-e Mohammad Rezā Šāh-e Pahlavi tā Piruzi-ye Enqelāb-e Eslāmi) sāl-hā-ye 1320-1357*" (Religio-Political Currents and Organizations in Iran (From the rise of Mohammad Reza Shah Pahlavi until the victory of the Islamic Revolution) in the years 1320-1357 SH / 1941-1978 AD). Tehran: Entesārāt-e Markaz-e Asnād Enqelāb-e Eslāmi (Islamic Revolution Document Center) and Sāzmān-e Entesārāt-e Pažuhešgāh-e Farhang va andiše-ye Eslāmi (Research Institute for Islamic Culture and Thought). [In Persian]
- Jalali, Gholamreza. (1378/1999). "*Mašhad dar bāmdād-e nehzat-e Emām Komeini*" (Mashhad at the dawn of Imam Khomeini's movement). Tehran: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmi (Islamic Revolution Document Center). [In Persian]
- Karimian, Ali. (1378/1999). "*Asnād-e mowqūfāt-e Āstān-e Qods-e Razavi dar Harāt (1181 AH – 1360 AH)*" (Endowment documents of Astan Quds Razavi in Herat (1181-1360 AH / 1767-1941 AD). Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye

- Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran). [In Persian]
- Katouzian, Naser. (1363/1984). *“Hoquq-e madani: Mošārekat-hā, solh, ‘atāyā va ...”* (Civil rights: Contributions, peace, gifts, etc.). Tehran: Našr-e Eqbāl. [In Persian]
- Malek, Hossein. (1336/1957). *“Vaḡf-nāme-hā-ye amlāk va moštaqellāt-e Tehrān va Xorāsān-e taqdimi-ye in čāker-e xāne-zād-e āstān-e malāek-pāsbān -Hossein Malek- be ‘atabe-ye ‘arš-daraje-ye ‘elliye-ye razaviyeh arvāhonā fadāh”* (Endowment documents of real estate in Tehran and Khorasan donated by this obedient servant of that threshold guarded by angels – Hossein Malek – to the Razavi holy eminent court may our souls be sacrificed for it). [In Persian]
- Martin, Vanessa A. (1389/2010). *“Dorān-e Qājār: Čāne-zani, e’terāz va dowlāt dar Irān-e sade-ye nuzdahom”* (The Qajar Pact: Bargaining, protest and the state in nineteenth century Persia). Translated by Afsaneh Monfared. Tehran: Āmeh. [In Persian]
- Mir Mousavi, Ali. (1384/2015). *“Eslām, sonnat, dowlāt-e modern: No-sāzi-ye dowlāt va tahavvol dar andiše-ye siyāsi-ye mo’āser-e Ši’eh”* (Islam, tradition, modern state: Modernizing the state and transformation in contemporary Shia political thought). Tehran: Ney. [In Persian]
- Mostowfi, Hamdollah. (1371/1992). *“Šarh-e zendegāni-ye man”* (The story of my life) (vol. 2). Tehran: Hermes. [Persian]
- Mostowfi Hamedani (Motamed Al-Soltan), Esmael Khan. (1317/1938). *“Āsār-or-razaviya men montaxabāt-es-sadiqiya”* (Athar al-Radawiyah from the collections of al-Siddiqiyya). Mašhad: Čāp-e Sangi. [In Persian]
- Motamen, Ali. (1348/1969). *“Rāhnamā yā tārix-e Āstān-e Qods-e Razavi”* (Guide or history of Razavi’s holy threshold). Mašhad: Āstān-e Qods-e Razavi (Astan Quds Razavi). [In Persian]
- Mowlavi, Abd Al-Hamid. (1353/1974). *“Piš-nevis-e fehrest-e mowqufāt-e Āstān-e Qods-e Razavi”* (Draft list of endowments of Astan Quds Razavi). Registered by the number 58504 in Ketābxāne-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Central Library of Astan Quds). [In Persian]

- Naghdi, Reza. (1399/2020). *“Tārix va taškīlāt-e Āstān-e Qods-e Razavi dar ‘asr-r Qājār”* (The history and organization of Astan Quds Razavi in the Qajar era). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Niazi, Mohsen; Karkonan Nasrabadi, Mohammad; & Jafarpour, Morteza. (1394/2015). *“Jāme’-e-šenāsi-ye vaqf”* (Sociology of waqf). Tehran: Sāzmān-e Owqāf va Omur-e Xeiriye (Awqaf and Charity Affairs Organization of Iran). [In Persian]
- “Sahife-ye Emām: Majmu’e āsār-e Emām Xomeini (s), jeld-e panjom: Ābān-e 1357 – Bahman-e 1357”* (Sahifeh-ye Imam: An anthology of Imam Khomeini’s Speeches, messages, interviews, decrees, religious permissions, and letters, volume 5: Aban 1357 SH / November 1978 – Bahman 1357 SH / February 1979) (vol. 5). (1378/1999). Tehran: Mo’assese-ye Tanzim va Našr-e Āsār-e Emām Xomeini (The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works). [In Persian]
- Salimifar, Mostafa. (1370/1991). *“Negāhi be vaqf va āsār-e eqtesādi-ejtemā’ee-ye ān”* (A look at waqf and its economic-social effects). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]
- Sariolghalam, Mahmoud. (1397/2018). *“Eqtedār-garāyi-ye Irāni dar ‘ahd-e Pahlavi”* (Iranian authoritarianism during the Pahlavi era). Tehran: Gāndi. [In Persian]
- Sayyah, Hamid. (1346/1957). *“Xāterāt-e Hāj Sayyāh yā dowre-ye xowf o vahšat”* (The travel diaries of haj sayyah 1859-1877). Edited by Seifollah Golkar. Corrected by Iraj Afshar. Tehran: Čāpxāne-ye Sepehr. [In Persian]
- Skocpol, Theda. (1388/2009). *“Bineš o raveš dar jāme’-e-šenāsi-ye tārixi”* (Vision and method in historical sociology). Translated by Hashem Aghajari. Tehran: Našr-e Markaz. [In Persian]
- Taleban, Mohammadreza. (1391/2012). *“Jostār-hā-ye raveši dar ‘olum-e ejtemā’ee”* (Methodological essays in social sciences). Tehran: Pažuheškade-ye Emām Xomeini (S) va Enqelāb-e Eslāmi (Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution). [In Persian]

Yate, Charles Edward. (1365/1986). "*Safarnāme-ye Xorāsān va Sīstān*" (Khurasan and Sistan) (1st ed.). Translated by Ghodatollah Roshani Zaferanlou, & Mehrdad Rahbari. Tehran: Yazdān. [In Persian]

Articles

Adloff, Frank. (2014). "Foundations and the Charisma of Giving: A Historical Sociology of Philanthropy in Germany and the United States". *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. DOI:10.1007/s11266-014-9508-4.

Alizadeh Birjandi, Zahra; & Naseri, Akram. (1392/2013). "Mansab-e towliyat va 'avāmel-e mo'asser bar 'amalkard-e motevalliyan-e Āstān-e Qods-e Razavi dar 'asr-e Qājār" (The position of custodianship and the factors affecting the performance of the custodians of Astan Quds Razavi in the Qajar era). *Do-fasl-nāme-ye 'Elmi-Pāzūheši-ye Tārix-nāme-ye Irān ba'd az Eslām* (Iranian Islamic Period History), 3(6), Spring & Summer 1392 SH / 2013 AD, pp. 139 – 165. [In Persian]

Bajde, Domen. (2012). "Mapping the imaginary of charitable giving". *Consumption Markets & Culture*, 15(4), pp 358-373. DOI:10.1080/10253866.2012.659433.

Barman, Emily. (2007). "An Institutional Approach to Donor Control: From Dyadic Ties to a Field-Level Analysis". *American Journal of Sociology*, Volume 112, Number 5, (March 2007), PP 1416–1457. DOI:10.1086/511802. Farzaneh, Mostafa; Shalchi, Vahid; & Fouladian, Majid. (1402/2024a). "Tahlil-e tahavvolāt-e vaqf-hā-ye qeyr-e manqul dar dowre-ye Qājāriyeh, mored-e motālēh: Āstān-e Qods-e Razavi" (Analysis of immovable waqf changes in Qajar Period, Case study: Astan Quds Razavi). *Fasl-nāme-ye Ketābdāri va Ettelā'-resāni* (Library and Information Sciences), 26(4), series 104, Esfand 1402 SH/ March 2024 AD, pp. 281 – 312. [In Persian]

Farzaneh, Mostafa; Shalchi, Vahid; & Fouladian, Majid. (1402/2024b). "Tahlil-e tārixi-ye eqdāmāt-e ejtemā'ee-ye Āstān-e Qods-e Razavi dowre-ye Pahlavi (1304 – 1357)" (Historical analysis of the social actions of Astan Quds Razavi during the Pahlavi period (1304-1357 SH / 1925-1978 AD)). *Našriye-ye Pāzūheš-hā-ye Ejtemā'ee-*

- Eslāmi* (Islamic Social Studies), 29(2), series 128, Esfand 1402 SH/ March 2024 AD, pp. 85 – 122. [In Persian]
- Hosseinzadeh, Salem. (1385/2006). “Negāhi be anjām-e marāsem-e jašn va sorur dar javār-e bārgāh-e malakuti-ye Emām Rezā dar dowre-ye Qājāriyeh” (Looking at the celebration ceremony near the royal court of Imam Reza (PBUH) during the Qajar period). In “*Dafter-e asnād; Jeld-e dovvom va sevvom*” (Book of Documents; The second and third volumes). Edited by Zahra Talayi. Mašhad: Sāzmān-e Ketābxāne-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi (Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi). [In Persian]
- Nikmehr, Asadollah; & Vakili, Hadi. (1392/2013). “Niyat va masāref-e mowqūfāt-e vāqefān-e Mašhad dar dowre-ye Pahlavi-ye avval va dovvom (Bā tekiyeh bar vaqf-nāme-hā-ye edāre-ye owqāf-e Xorāsān-e Razavi va Āstān-e Qods-e Razavi)” (The intentions and disbursement of endowed properties of the endowers of Mashhad in the First and Second Pahlavi period). *Našriye-ye Motāle’āt-e Eslāmi: Tārix va Farhang* (History and Culture), year 45, series 91, Fall & Winter 1392 / Fall 2013 & Winter 2014, pp. 109 – 131. [In Persian]
- Shabanipour, Shahnaz; Ahmadvand, Abbas; & Forouzes, Sina. (1398/2020). “Vākoneš-e ‘olamā be seytare-ye hokumat-e Pahlavi bar owqāf (bā tekyeh bar asnād)” (The reaction of the clergy to Pahlavi’s domination over the endowments (relying on documents)). *Fasl-nāme-ye ‘Elmi-ye Pažuheš-nāme-ye Tārix-e Eslām* (Quartely Research Journal of Islamic History), 9(36), Winter 1398 SH / 2020 AD, pp. 113 – 133. [In Persian]
- Souzanchi Kashani, Ali; & Jahangiri Kalateh, Kazem. (1391/2013). “Mowqūfāt-e motevalliyan-e Āstān-e Qods-e Razavi az Safaviyeh tā pāyān-e Qājāriyeh” (Endowments of the custodians of Astan Quds Razavi from the Safavid era to the end of the Qajar period). *Pažuheš-nāme-ye Motāle’āt-e Asnādi va Āršivi* (Documentary and Archival Studies Research), 1(1), Winter 1391 SH / 2013 AD, pp. 62 – 98. [In Persian]
- Takhshid, Mohammad Reza. (1377/1998). “Eslāhāt va siāt-hā-ye nowgarāyi-e Rezāšāh

va ta'sir-e ān bar nofuz-e rowhaniyun dar Irān" (Reza Shah's modernization reforms and policies and their impact on clerical power and influence in Iran). *Majalle-ye Dāneškade-ye Hoquq va 'Olum-e Siāsi* (Journal of the Faculty of Law and Political Science), 40, Summer 1377 SH / 1998 AD, pp. 93-117. [In Persian]

Tommasi, Francesco; Morandini, Sofia; Meneghini, Anna Maria; Ceschi, Andrea; Sartori, Riccardo; Gostimir, Marija. (2022). "Why donate and for what? The pseudoinefficacy bias in donating behavior". Conference Paper, In: Conference: *Psychological Applications and Trends*, April 2022. DOI:10.36315/2022inimpact084.

Article collection

Matbaechi, Mostafa. (1387/2008). "*Jāygāh-e vaqf dar tahavvolāt-e jāme'e-ye Irān: Dowre-ye Qājāriyeh*" (The place of endowment in the evolution of Iranian society: Qajar period). In "Majmu'e-maqālāt-e hamāyeš-e beinolmelali-ye vaqf va tamaddon-e eslāmi; Jeld-e 3" (International Conference on Waqf and Islamic Civilization; Third volume) (pp. 652 – 676). [In Persian]

Nazarkardeh, Azam. (1396/2017). "*Barresi-ye asnād-e mowqufe-hā-ye zovvāri dar dowre-ye Safaviyeh*" (Examination of endowment documents donated to be used by the pilgrims in the Safavid period). In "Naqš-e vaqf dar tarvij-e farhang-e ziyārat" (The role of endowment in promoting pilgrimage culture). Compiled & edited by Abolfazl Hasanabadi. Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi). [In Persian]

Riahi Samani, Nader. (1387/2008). "*Tahavvol-e nahād-e vaqf*" (*Transformation of Waqf institution*). In "Majmu'e-maqālāt-e hamāyeš-e beinolmelali-ye vaqf va tamaddon-e eslāmi; Jeld-e 3" (International Conference on Waqf and Islamic Civilization, Third volume). Tehran: Osveh. [In Persian]

Dissertation

Nasari, Akram. (1389/2010). "*Kārkard-hā-ye siyāsi-ejtemā'ee-ye towliyat-e Āstān-e Qods-e Razavi dar dowre-ye Qājār*" (Political-social functions of the custodian-

- ship of Astan Quds Razavi in the Qajar period). [Masters' thesis]. Supervisor: Zahra Alizadeh Birjandi. Dānešgāh-e Birjand (Birjand University), Dāneškade-ye Adabiyāt va 'Olum-e Ensāni (Faculty of Literature and Humanities). [In Persian] Nikmehr, Asadollah. (1391/2012). "Vaḡf dar Mašhad-e 'asr-e Pahlavi" (Waḡf in Mashhad in the Pahlavi era). [Masters' thesis]. Department of History, Dāneškade-ye Adabiyāt va 'Olum-e Ensāni-ye Doktor 'Ali Šari'ati (Dr. Ali Shariati Faculty of Literature and Humanities), Dānešgāh-e Ferdowsi-ye Mašhad (Ferdowsi University of Mashhad). [In Persian]
- Wiepking, Pamala. (2008). "For the Love of Mankind: A Sociological Study on Charitable Giving". [PhD-Thesis Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam]. ISBN: 978-90-77383-07-0.

Miscellaneous source (No specific category)

- "List-e mowqufāt-e Āstān-e Qods" (List of endowments of Astan Quds Razavi). Kept at "Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi" (Documents Center of Astan Quds Razavi). [In Persian]

